

მ ა რ ი ა მ ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე

ა ფ ხ ა ზ ე ბ ი

და

ა ფ ხ ა ზ ე თ ი

გამომცემლობა «განათლება» თბილისი-1990

ნარკვევი მიზნად არ ისახავს აფხაზეთისა და აფხაზების ისტორიის გადმოცემას. მისი ამოცანა უფრო ვიწრო და კონკრეტულია, სახელდობრ: ცნებების «აფხაზეთი» და «აფხაზები»-ს მნიშვნელობის წარმოჩენა სხვადასხვა ეპოქისა და სხვადასხვაენოვან წერილობით წყაროებში.

აფხაზეთის ასრ მდებარეობს საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ რეგიონში, ისტორიულ და თანამედროვე დასავლეთ საქართველოში.

დასავლეთ საქართველოს და, კერძოდ, მისი შავი ზღვის სანაპიროს უძველესი ეთნიკური რუკის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. მაგრამ ეს თვალსაზრისები იმდენად შორეულ ეპოქას ეხება (ძვ. წ. VI-V ათასწლეულები), რომ კონკრეტულ ეთნოსზე მსჯელობის შესაძლებლობა გამორიცხულია, ხოლო ძვ. წ. II ათასწლეულიდან, როდესაც ვითარება შედარებით უფრო ნათელი ხდებოდა, დასავლეთ ამიერკავკასიაში უმთავრესად ქართველური მოსახლეობა ივარაუდება.

ამ დროიდან მოყოლებული ვიდრე ანტიკურ ხანამდე ამ ტერიტორიაზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა ამ დასკვნის გამოტანის შესაძლებლობას იძლევა, რომ აქ არსებობს საერთო კოლხური, ე.ი. ქართველური კულტურა. ამ დიდი კულტურის შიგნით, სპეციალისტთა დასკვნით, გამოიყოფა ცალკეული რეგიონალურ-ლოკალური ვარიანტები, მაგრამ მთლიანობაში ის კოლხური კულტურაა¹. ძვ.წ. II და I ათასწლეულებში ქართველური (საკუთრივ სვანური) ეთნიკური ელემენტი ფართოდაა გავრცელებული დასავლეთ საქართველოს როგორც მთიან, ისე დაბლობ ზონაში. რისი ერთ-ერთი საბუთია ქ. ცხუმის (სოხუმის) სახელწოდების ქართველური (სვანური) რცხილადან წარმომავლობა².

ასეთი დასკვნის საფუძველს იძლევა ძველი ბერძნული მითოლოგიის მონაცემები არგონავტოთა კოლხეთში მოგზაურობის შესახებ და ლინგვისტურ კვლევაზე დამყარებული მოსაზრება არგონავტოთა აქ მოსვლის დროისათვის (ძვ. წ. II ათასწლეული), ე.ი. ბერძენ-კოლხთა უძველესი კონტაქტების ხანაში, აქ ქართველური ენის არსებობის შესახებ³.

¹ О.М. Д ж а п а р и д з е . Западнотрухинская культура, об. Очерки истории Грузии, I, т.б., 1989. с. 119-140.

² Г.М. М е л и к и ш в и л и . К. вопросу об этнической принадлежности населения древней Грузии, мит. Очерки, с. 182-183.

³ Т.В. Г а м к р е л и д з ე , Вяч. Вс. И в а н о в . Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, тб., с. 907-909.

აღნიშნულ დებულებას მთლიანად უჭერს მხარს ანტიკური წერილობითი წყაროების (ჰეკატე მილეტელი, ძვ. წ. VI ს., ჰეროდოტე ძვ. წ. V ს., სკილაქს კარიანდელი, ძვ. წ. IV ს., სტრაბონი, ძვ. და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნა და სხვა) მონაცემები, რომელთა საფუძველზე საკითხის სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ამ პერიოდში კოლხეთის სამეფო მოიცავდა მთლიანად დასავლეთ საქართველოს დაბლობს. ამასთანავე, კოლხებით ძირითადად დასახლებული ჩანს მიწა-წყალი დიოსკურიამდე (სოხუმი), რომლის შემდეგ იწყება ეთნიკურად შედარებით უფრო ჭრელი სამყარო, სადაც კოლხებთან ერთად იხსენიებიან კერკეტები, კორაქსები და სხვა ტომები, რომელთაც მკვლევართა ნაწილი ჩრდილოკავკასიური წარმოშობის ტომებად თვლის. დასავლეთ საქართველოს უძველესი ეთნიკური რუკის განსაზღვრისათვის მნიშვნელობა ენიჭება იმ ფაქტსაც, რომ II საუკუნის ავტორები ფლავიუს არიანე და კლავდიუს პტოლემეაიოსი ნიკოფსიასთან (თანემედროვე ტუაფსე) ასახელებენ გეოგრაფიულ პუნქტს ლაზიკას. ანგარიშგასაწევია ისიც, რომ არიანე ამ პუნქტს «ძველ ლაზიკას» უწოდებს, რაც აქ უძველესი დროიდან კოლხურ-ლაზური მოსახლეობის არსებობის უტყუარი მოწმობაა⁴.

ანტიკური წყაროების მონაცემების საფუძველზე სრულიად აშკარაა, რომ ძვ. წ. VI - I სს. თანამედროვე აფხაზეთის ასრ მიწა-წყალი მთლიანად მოქცეულია კოლხეთის სამეფოს შემადგენლობაში. ამასთანავე, აფსარიდან დიოსკურიამდე (სოხუმი), როგორც უკვე ითქვა, ცხოვრობდნენ საკუთრივ კოლხები, რომლის შემდეგ იწყებოდა შედარებით ჭრელი ეთნიკური სამყარო, სადაც კოლხებთან ერთად და სხვა ტომებიც მოსახლეობდნენ (ქართველურთან ერთად შეიძლება არაქართველურნიც, ჩრდილოკავკასიურნი). კოლხების ჩრდილოეთით - მთებში მოსახლეობდნენ სვანები, რომელნიც დიოსკურიამდეც ვრცელდებოდნენ⁵.

ახ. წ. I - II საუკუნეებიდან დასავლეთ საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე იხსენიებიან აფსილები და აბაზგები⁶. საკითხი იმის შესახებ, თუ საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე I - II სს. მოხსენიებული აბაზგები და აფსილები რა დროიდან მოსახლეობენ აქ, აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს. ზოგი მკვლევარის აზრით, ისინი უძველესი დროიდან მოსახლეობდნენ აქ, მაგრამ, რადგან კოლხურ ისტორიულ-ეთნიკურ-კულტურულ სამყაროში შედიოდნენ, უფრო ადრიანდელ წყაროებში მათ ვერ პოვეს ასახვა. მკვლევართა ნაწილის აზრით, აქ ისინი სწორედ ამ დროიდან ჩნდებიან, როდესაც ივარაუდება ჩრდილო კავკასიიდან ადიღური

⁴ ამ საკითხზე ვრცელი ლიტერატურა არსებობს, ამჯერად დავასახელებთ: პ ა ვ ლ ე ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა , გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 131 და შემდეგ: მ ე რ ი ი ნ ა ძ ე , ანტიკური ხანის შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობის საკითხისათვის, სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების «მოამბე», 1960, №2, გვ. 145-162; Г.А. М е л и к и ш в и л и , Колхида в VI- IV вв. до и.э. Очерки, I, с. 223; დ. მუსხელიშვილი , საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ. 46. შდრ. III. Н а л - И п а , Апхазы, Сухуми, 1960; З.В. А н ч а б а д з е , Очерк энической истории абхазского народа, Сухуми, 1976.

⁵ Г. А. Меликишвили, Иаселение юго-восточние Причерноморья в VIII – Iвв. до и э. мист. Очерки истории Грузии, I, გვ. 283, შდრ. მ. ი ნ ა ძ ე , დასახ. ნაშრ., გვ. 151.

⁶ ფ ლ ა ვ ი უ ს ა რ ი ა ნ ე , მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელი კეჭაღმაძისა, თბ. 1961, გვ. 42-45; პლინუსი, ბუნების ისტორია, VI, 12, SC II, 178, 179; მ. ი მ ნ ა ძ ე , დასახ. ნაშრ., გვ. 156.

ტომების ჩამოსახლება⁷. აზრთა სხვადასხვაობაა ამ აფსილ-აბაზგთა ეთნიკური კუთვნილების შესახებაც. მკვლევართა ნაწილი მათ ქართველურ ტომებად, ხოლო ნაწილი ჩრდილოკავკასიური მოდგმის ადილურ ტომებად მიიჩნევს. ამასთანავე გამოთქმულია ვარაუდი, რომ აფხაზ-აფშილები, ისეთივე ქართველური მოდგმის ტომები არიან, როგორც მათ ირგვლივ მოსახელე ეგრები (ლაზები), სვანები და სხვანი, ხოლო თანამედროვე აფხაზები XVII საუკუნიდან ჩრდილო კავკასიიდან გადმოსახლებული აფსუები არიან.

ზოგიერთი მკვლევარი მიგრაციულ-ავტოქთონობის, ნაწილობრივ ადგილობრიობისა და ნაწილობრივ მოსულების თვალსაზრისზე დგას. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ძვ. XI საუკუნის ასურულ წარწერებში ჩრდილო-აღმოსავლეთ მცირე აზიის მთიელთა ზოგად სახელად მოხსენიებული «აბეშლა» შეიძლება (სახელის მსგავსების გამო) იყვნენ ანტიკურ წყაროებში შავი ზღვის სანაპიროზე მოხსენიებული აფსილების წინაპრები, რომელთაც შემდეგ სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ გადმოინაცვლეს.

ბერძნული წყაროების «აფსილიას» ქართული შუასაუკუნოვანი წყაროების (ჯუანშერი, ქართლის ცხოვრება) «აფშილეთი» შეესატყვისება. აფშილეთი ჯუანშერთან მოხსენიებულია VIII ს-ის 30-იან წლებში მურვან ყრუს დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობასთან დაკავშირებით.⁸

აფშილეთი და მისი მთავარი მარინი მოხსენიებულია VIII საუკუნის დასაწყისის მოვლენებთან დაკავშირებით თეოფანე ჟამთაღმწერელთან⁹. ამის შემდეგ წყაროებში აფშილეთი აღარ იხსენიება, რაც გამოწვეულია იმ გარემოებით, რომ აფშილეთი, როგორც პოლიტიკური ერთეული, წყვეტს არსებობას, ის აფხაზეთის ნაწილად იქცევა და მასზე ვრცელდება სახელწოდება «აფხაზეთი» («აბაზგია»)¹⁰, ისევე როგორც სანიგები, რომელნიც VI საუკუნიდან ჩამოდიან ისტორიული სარბიელიდან და რომელთა მიწა-წყალი აგრეთვე შეიერთეს აბაზგებმა¹¹. ამ დროს იწყება ცნება «აფხაზეთის» მნიშვნელობის გაფართოება.

ერთიანი კოლხეთის სამეფოს დაშლის შემდეგ საქართველოში რამდენიმე, პოლიტიკურად რომის იმპერიაზე დამოკიდებული, სამთავრო შეიქმნა, რომელთა შორის ფლავიურს არიანე აფსილებისა და აბაზგების სამთავროებსაც ასახელებს.

II ს-ის მეორე ნახევარში დასავლეთ საქართველო ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოშია გაერთიანებული. საკუთრივ აფშილეთი მდ. ეგრისწყლიდან (ღალიძგა) კოდორამდე უშუალოდ შედიოდა ეგრისის სამეფოს შემადგენლობაში, ხოლო

⁷ მ. ი ნ ა ძ ე , დასახ. ნაშ. გვ. 162, მერი ინაძე ყურადღება მიაქცია პლინუსის ნაშრომში არსებულ ცნობის ჩრდილო კავკასიაში «აბზოეს» მრავალრიცხოვანი ტომების, არსებობის შესახებ. მანვე აღნიშნა, რომ პლინუსის ცნობაში ზოგი გეოგრაფიული კორექტივის შეტანის შემთხვევაში შესაძლოა გამოითქვას ვარაუდი გარკვეული კავშირის არსებობის შესახებ, «ამ სახელწოდებისა და აფხაზური ტომების კრებით სახელს აბაზ-ს შორის, რომელიც XIX საუკუნემდე ყველა აფხაზთა საერთო სახელად იხმარებოდა», ი ქ ვ ე , გვ. 85.

⁸ ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 235.

⁹ თ ე ო ფ ა ნ ე ჟ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი , გეორგიკა, IV, I, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი, ქართული თარგმანი და კომენტარები ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი ს , თბ., 1941, გვ. 112.

¹⁰ მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 78.

¹¹ მ. ი ნ ა ძ ე , დასახ. ნაშრომი, გვ. 160.

კოდორს ჩრდილოეთი აფშილეთი აფხაზეთთან იყო გაერთიანებული, რომელიც ლაზთა სამეფოს დაქვემდებარებული ქვეყანა, მისი ვასალი იყო¹².

ბერძნული წერილობითი წყაროების ეს ლაზიკის (ქართული წყაროების ეგრისის) სამეფო კოლხეთის უშუალო მემკვიდრეა. V საუკუნის ბიზანტიელი ანონიმი, VI საუკუნის ისტორიკოსები: პროკოპი კესარიელი, იოანე ლიდე, აგათია სქოლასტიკოსი, როდესაც ლაზიკისა და ლაზების შესახებ მოგვითხრობენ, როგორც წესი, აღნიშნავენ, რომ ლაზები ძველი კოლხების მემკვიდრენი არიან, რომ მათ ძველად კოლხებს უწოდებდნენ, რომ კოლხები ლაზების წინაპრები არიან. ისინი ამ ორ ცნებას სინონიმური მნიშვნელობით ხმარობენ. მაგ. VI ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი წერს: «კოლხიდა, რომელსაც ახლა ლაზიკა ეწოდება»¹³.

VI ს. ეგრისის სამეფო თანდათან დასუსტდა (ბიზანტია-ირანის ომების შედეგად), საუკუნის დასასრულისათვის მას გამოეყო აბაზგია, რომელიც უშუალოდ ბიზანტიის იმპერიას დაუქვემდებარდა. აბაზგიის მთავრები (არქონტები) იმპერატორის ვასალები იყვნენ. ეგრისის შემდგომი დასუსტება არაბთა თავდასხმებმაც განაპირობა. თანდათან გაძლიერება დაიწყო აბაზგიამ, რომელმაც, როგორც უკვე ითქვა, საკუთრივ აბაზგიასთან ერთად, მოიცვა სანიგეთის, მისიმიანეთის, აფსილიის (აფშილეთის) მიწა-წყალიც. ზოგი მკვლევარი ეჭვის ქვეშ აყენებს სანიგთა და მისიმიანთა ქართველურ წარმომავლობას (ინალი-იფა, ანჩაბამე), მაგრამ, ვფიქრობთ, მეცნიერულად დასაბუთებულია იმ მეცნიერთა თვალსაზრისი, რომელნიც მათ ქართველურ მოდგმას მიაკუთვნებენ (ჯანაშია, ინგოროყვა, ყაუხჩიშვილი, ინაძე...). შეწყდა მათი პოლიტიკური არსებობა და გაფართოვდა ცნება აბაზგიას (აფხაზეთის) მნიშვნელობა. დაიწყო ცნება «აფხაზეთის» მნიშვნელობის გაფართოება. ალბათ, ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ჯუანშერი («ქართლის ცხოვრება»), როდესაც VIII ს-ის 30-იან წლებში არაბი სარდლის მურვან ყრუს დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობაზე მოგვითხრობს, წერს, რომ მან დაანგრია ქალაქი «აფშილეთისა და აფხაზეთისა ცხუმი»¹⁴. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ტექსტის ასეთი წაკითხვა, რომ ცხუმი აფშილეთის და აფხაზეთის ქალაქია, «ქართლის ცხოვრების» ჩვენამდე მოღწეულმა უძველესმა ანასეულმა ნუსხამ შემოგვინახა, ხოლო შემდგომდროინდელ ნუსხებში აფშილეთი უკვე აღარ არის. ჩანს, ადრე იცოდნენ, რომ ცხუმი აფშილეთის ქალაქი იყო, მაგრამ მურვან ყრუს დროს ის უკვე პოლიტიკურად აფხაზეთი იყო, შემდეგ ეს ცოდნა დაიკარგა და კონტექსტიდან ამოვარდა «აფშილეთი».

VIII ს-ის 80-იანი წლებიდან, როდესაც განხორციელდა აფხაზეთისა და ეგრისის გაერთიანება და შეიქმნა სახელმწიფო, რომელიც მოიცავდა მთლიანად დასავლეთ საქართველოს, ცნება «აფხაზეთის» მნიშვნელობა კიდევ უფრო გაფართოვდა და ის ამიერიდან აღნიშნავდა მთელ დასავლეთ საქართველოს, ხოლო აფხაზად წერილობით წყაროებში იწოდებოდა, როგორც საკუთრივ აფხაზი (აბაზგი, აფსილი), ისე ყველა დასავლელქართველი.

VIII ს-ის 80-იან წლებში, დასავლეთ საქართველო რომ გაერთიანდა, ამ სახელმწიფოს მეთაური გახდა ლეონ აფხაზთა მთავარი. ეს სახელმწიფო

¹² Д.Л. Мусхелишвили. Историческая география Грузии IV- X вв. Очерки истории Грузии, II Т.б., 1988, с. 383-386.

¹³ პროკოპი კესარიელი, გეორგიკა, II, თბ., 1936, გვ. 47.

¹⁴ ქართლის ცხოვრება. I. გვ. 235.

გადაჭიმული იყო ნიკოფსიიდან ჭოროხის ხეობამდე¹⁵ და შავი ზღვიდან ლიხის ქედამდე¹⁶ და აღიარებდა ბიზანტიის სიუზერენიტეტს. იოანე საბანისძე ამ სახელმწიფოს მეთაურს «მთავარს» უწოდებს¹⁷.

ქართული წერილობითი წყაროების ცნობით (სხვა წყაროები კი არ არსებობს) ქართლის ერისმთავართა (სამეფო) სახლის უკანასკნელმა მამაკაცმა წარმომადგენელმა არჩილმა თავისი გარდაცვლილი ძმის მირის ასული ცოლად შერთო ლეონ აფხაზთა მთავარს, რომელსაც გადასცა ეგრისის გვირგვინი¹⁸, რითაც ლეონმა სიძობით, ე.ი. მემკვიდრეობით, მიიღო ეგრისი და ეგრისის სამეფო გვირგვინი, რაც სიმბოლურად და რეალურად ეგრის-აფხაზეთის გაერთიანებას ნიშნავდა. აღნიშნული გარემოება იძლევა საფუძველს თვალსაზრისისათვის, რომ ეგრისისა და აფხაზეთის გაერთიანება დინასტიური, ნებაყოფლობითი აქტი იყო¹⁹. შემდეგ ლეონ აფხაზთა მთავარმა (VIII ს-ის დასასრულს) გაინთავისუფლა თავი ბიზანტიის ვასალობისაგან და თავი მეფედ გამოაცხადა. «მატიანე ქართლისას» ცნობით «და იპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე²⁰».

აფხაზეთი ლეონის სამკვიდრო ქვეყანა იყო, ეგრისი ასევე სამკვიდრო, სიძობით მოპოვებული და ეს ორივე ქვეყანა ლეონმა ერთნაირად «იპყრა», დაუმორჩილა თავის ხელისუფლებას იმპერიისაგან დამოუკიდებლად და »სახელი-იდვა მეფე აფხაზთა»²¹. აფხაზთა მეფედ იმიტომ იწოდა, რომ დინასტია აფხაზთა სამთავროდ იყო გამოსული.

აფხაზთა მეფეების ეთნიკური კუთვნილება ცნობილი არ არის, ამაზე არ არსებობს არავითარი მითითება წერილობით წყაროებში. ზოგი მკვლევარი მათ საკუთრივ აფხაზებად თვლის, ზოგი ბერძნებად, რადგან ისინი ბიზანტიის იმპერიის ვასალები იყვნენ, ზოგი ქართველებად. სამივე თვალსაზრისი მოსაზრებათა სფეროში რჩება და სამივეს ერთნაირად აქვს არსებობის უფლება. მაგრამ ეს არ არის არსებითი, არსებითია ის, რომ აფხაზთა სამეფო ენით, დამწერლობით, კულტურით, სარწმუნოებით, პოლიტიკით ქართული სახელმწიფო იყო, ხოლო მისი მეფეები, ამავე ნიშნებით - ქართველები იყვნენ. ალბათ, ისიც სათქმელია, რომ X - XI სს. ზოგი სომეხი ისტორიკოსი, მაგ. იოანე დრასხანაკერტელი, ამ სახელმწიფოს «ეგრისს» უწოდებს, მათ მეფეს - «ეგრისის მეფეს», ხოლო მცხოვრებთ - «ეგრისელებს»²².

აფხაზთა სამეფო ქართული (დასავლურქართული) სახელმწიფო იყო. მისი მოსახლეობის უდიდეს უმრავლესობას შეადგენდნენ ქართველები: ქართველი, ეგრები, სვანები, ნაწილს - საკუთრივ აფხაზები. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით აფხაზთა სამეფო რვა ადმინისტრაციული ერთეულის, საერისთავოსაგან შედგებოდა²³. საკუთრივ აფხაზეთი დასახლებული იყო ძირითადად აფხაზეთის საერისთავო და ნაწილობრივ ცხუმის საერისთავო, ხოლო დანარჩენი ექვსი -

¹⁵ იო ა ნ ე ს ა ბ ა ნ ი ს ძ ე , აზო თბილელის მარტვილობა ძქლმ, I, თბ., 1964.

¹⁶ მ ა ტ ი ა ნ ე ქ ა რ თ ლ ი ს ა , ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 251.

¹⁷ იო ა ნ ე ს ა ბ ა ნ ი ს ძ ე , გვ. 59.

¹⁸ ჯ უ ა ნ შ ე რ ი , ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 243.

¹⁹ პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა , გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 189-218.

²⁰ ქ ა რ თ ლ ი ს ც ხ ო ვ რ ე ბ ა , I, გვ. 251.

²¹ ქართლის ცხოვრება. I, გვ. 251.

²² მაგ. იხ. ი ვ ა ნ ე ს დ რ ა ს ხ ა ნ ა კ ე რ ტ ც ი , სომხეთის ისტორია, სომხური ტექსტი, ქართული თარგმანი და კომენტარები ე. ც ა გ ა რ ე ი შ ვ ი ლ ი ს ა , თბ., 1965, გვ. 38, 109, 119, 257.

²³ ვახუშტი, ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, გვ. 796.

ეგრისის (ცენტრი ბედია), გურიის, რაჭა-ლეჩხუმის, სვანეთის, არგვეთის (ცენტრი შორაპანი), ვაკე იმერეთის (ცენტრი ქუთაისი) - ქართველებით იყო დასახლებული.

სწორედ აფხაზთა სამეფოს არსებობის დროს, IX-X საუკუნეებში, აფხაზთა მეფეების აქტიური მონაწილეობით, აფხაზთა სამეფო საბოლოოდ გამოეყო ეკლესიურად კონსტანტინეპოლს და მცხეთის ტახტს დაუქვემდებარდა.

დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის კონსტანტინეპოლის სამწყსოსაგან გამოყოფის საკითხის გარკვევისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებათ კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში შემავალი კათედრების ნუსხებს. სახელდობრ, ჩვენთვის საინტერესო საკითხისათვის მნიშვნელობა აქვს ამ ნუსხათა ჯგუფს, რომელთაგანაც ერთი იმპერატორ ლეონ VI-ის (886-911) მეფობამდეა შედგენილი, ხოლო მერე - X ს-ში. პირველი რიგის ნუსხებში დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო კათედრები კონსტანტინეპოლის სამწყსოში შედიან, ხოლო X საუკუნიდან დასავლეთ საქართველოს კათედრები ან ნუსხებში აღარ იხსენიებიან. აღნიშნული გარემოება იძლევა საფუძველს თვალსაზრისისათვის, რომ ამ დროს დასავლეთ საქართველო ეკლესიურად გამოყოფილია კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოდან. ხოლო რიგი ქართული წყაროების მონაცემთა ანალიზი აშკარას ხდის, რომ დასავლეთქართული ეკლესია მცხეთის ტახტს დაექვემდებარა და გაერთიანდა ზოგადქართულ ეკლესიასთან. აღნიშნულ საკითხზე ვრცელი ლიტერატურა არსებობს, ეს პრობლემა საგანგებოდა აქვს შესწავლილი ივ. ჯავახიშვილის, ნ. ბერძენიშვილის, პ. ინგოროყვას, კ. კეკელიძის, ს. ყაუხჩიშვილის, ზ. ანჩაბაძის²⁴.

ძნელი იყო ბიზანტიის პოლიტიკური გავლენისაგან განთავისუფლება, მაგრამ უფრო ძნელი იყო კონსტანტინეპოლის საეკლესიო ბატონობის აღმოფხვრა. ამ მიზნით აფხაზთა მეფეები აუქმებდნენ ბიზანტიის დასაყრდენ ბერძნულ საეპისკოპოსო კათედრებს. გაუქმდა ფოთის, გუდავის და სხვა ბერძნული კათედრები. მათ მაგიერ აფხაზთა მეფეებმა ახალი ქართული საეპისკოპოსოები დააარსეს. მაგ., აფხაზთა მეფე გიორგი II-ის დროს (922 - 957) დაარსდა ჭყონდიდის საეპისკოპოსო, ლეონ III-ის (957 - 963) დროს - მოქვის, გუდავის მოშლილი საეპისკოპოსოს მაგიერ ბაგრატ III (975 - 1014) ბედიის საეპისკოპოსო დააარსა²⁵. ეს საეპისკოპოსოები წარმოადგენდნენ ქართული კულტურის ცენტრებს. ამიერიდან ქართული ეკლესია ქართული ენით დაუპირისპირდა ბერძნულს²⁶.

დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს საეკლესიო გაერთიანების ცდებს ადრეც ჰქონდა ადგილი. ამ მხრივ გარკვეული წარმატებები იქნა მოპოვებული V ს-ში, VII ს-ში, მაგრამ მთლიანად და საბოლოოდ დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის ბიზანტიიდან გამოყოფა და მცხეთასთან შეერთება მეცხრე საუკუნეში განხორციელდა. პ. ინგოროყვა თვლის, რომ ეს «დიდი რეფორმა» დასავლეთ საქართველოს ნაციონალიზაციას და მასში, ბერძნულის ნაცვლად, ქართული ენისა და მწიგნობრობის დამკვიდრებას რომ ისახავდა მიზნად მეცხრე საუკუნის 30 - 40 წლებში გატარდა. ეხება რა აფხაზთა მეფეების მიერ ბერძნული კათედრების გაუქმებისა და ახალი ქართული საეპისკოპოსოების დაარსებას პ. ინგოროყვა ასკვნის: «ასეთი იყო ის ღონისძიებანი, რომელნიც ჩაუტარებია დასავლეთ

²⁴ საკითხი განხილვა წყაროებისა და ლიტერატურის მითითებით იხ. მ. ლორთქიფანიძე, ეგრის-აფხაზეთი, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბ., 1973, გვ. 422-428.

²⁵ მ ა ტ ი ა ნ ე ქ ა რ თ ლ ი ს ა , ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 265, 270, 281.

²⁶ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., გვ. 47 - 56;

საქართველოს - აფხაზეთის სამეფოს ხელისუფლებას დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის რეფორმაციასთან, მის გაქართულებასთან დაკავშირებით»²⁷.

დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის ეს «დიდი რეფორმა», რომელსაც პავლე ინგოროყვა «აფხაზეთის ეკლესიის გაქართულება, ნაციონალიზაცია» უწოდებს და დასავლეთ საქართველოს ეკლესიაში «ბერძნულის ნაცვლად - ქართული ენისა და მწიგნობრობის დამკვიდრებას» უკავშირებს²⁸ გარკვეულწილად დაკავშირებულია საქართველოში მიმდინარე იმ შიდამიგრაციულ პროცესებთან, რაც აღმოსავლეთ საქართველოდან საკუთრივ ქართლის ტომის დასავლეთ საქართველოში გავრცელებას სდევს თან.

ივანე ჯავახიშვილის თვალსაზრისით, «პლინიუსის, პტოლემეოსისა და პროკოპი კესარიელის ცნობებით მტკიცდება, რომ კოლხეთის სამხრეთსა და აღმოსავლეთის ნაწილში მხოლოდ მეგრულ-ლაზების ტომები ცხოვრობდნენ»²⁹, მაგრამ შემდეგ იმ რთული ისტორიული პროცესების შედეგად, რომელიც მიმდინარეობდა საქართველოში და რამაც განაპირობა აღმოსავლეთ საქართველოდან მოსახლეობის მიგრაცია დასავლეთ საქართველოში, ივანე ჯავახიშვილის დასკვნით, «გურულები და იმერლები გაქართველ მეგრულ-ლაზებად უნდა ჩავთვალოთ». ამ პროცესს ივ. ჯავახიშვილი მეშვიდე-მერვე საუკუნეებით ათარილებს³⁰.

ამგვარად, «აფხაზეთის ეკლესიის გაქართულება» (პ. ინგოროყვა) ან მეგრულ-ლაზების გაგურულებ-გაიმერლება «გაქართვება» (ივ. ჯავახიშვილი) არ შეიძლება ჩაითვალოს დასავლეთ საქართველოს «გაქართულებად» იმ გაგებით, რომ თითქოს აქ დასავლეთ საქართველოს არაქართული მოსახლეობის გაქართველება იგულისხმებოდეს.

ქართიზაციის პროცესზე შემდგომში ყურადღება გაამახვილა ნიკო ბერძენიშვილმა, რომელმაც შექმნა კონცეფცია საკუთრივ ქართის ტომის ეთნიკურ-კულტურული ექსპანსიისა და ისტორიული საქართველოს დასავლური (და ზოგი აღმოსავლური) ქართული ტომების გაქართვების შესახებ (იხ. ნიკო ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII. ამ კონცეფციის დასავლურ-ქართული, საკუთრივ აფხაზური ნაწილის გამო იყო თავის დროზე ეს წიგნი რომ დაიჭრა). ეს მეცნიერული კონცეფცია შეიძლება არ გავიზიაროთ, მაგრამ დასავლეთ საქართველოს «ქართიზაცია» (ივ. ჯავახიშვილი, ნიკო ბერძენიშვილი) ამ ავტორთა აზრით არ ნიშნავს დასავლეთ საქართველოს თითქოს არაქართული მოსახლეობის «გაქართველებას» და, ამდენად, ამ კონცეფციის ამ თვალსაზრისით კრიტიკა არ მიგვაჩნია გასაზიარებლად³¹.

აქვე უნდა შევნიშნოთ ივანე ჯავახიშვილის მოსაზრება, რომ იმერულ-გურულები გაქართველი მეგრულ-ლაზები არიან ძირითადად ლინგვისტურ მონაცემებს ემყარება. ხოლო პავლე ინგოროყვას თვალსაზრისი აფხაზეთის ეკლესიის «გაქართულების», ნ. ბერძენიშვილისა დასავლეთ საქართველოს «გაქართვების» შესახებ გიორგი მერჩულეს თხზულების რიგ ცნობებს და

²⁷ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე. გვ. 249.

²⁸ იქვე, 244, 246, 247.

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 227 – 228.

³⁰ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 428

³¹ ეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, ჟამთააღმწერლობა ჭემმარტის მეტყველება არს, იხ. გაზ. «სახალხო განათლება», 1990 წ. 17 მაისი, № 20 (4231), გვ. 12.

კონკრეტულად მერჩულეს ფორმულირებას «ქართლის» ცნების მნიშვნელობის შესახებ.

მერჩულე სწერს: «პირველად აღმოსავლისა კათალიკოსთა მიჰრონი იერუსაჲლ მით მოჰყვანდა. ხოლო ეგრემ ქრისტე სმიერთა ბრძანებითა მიჰრონისა კურთხევად ქართლს განაწესა იერუსაჲლ მისა პატრიარქისა განწესებითა და წამებითა სიხარულით. არამედ ქართლად ფრიადი ქვეყანად აღირიცხების, რომელსაც შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვად ყოველი აღესრულების, ხოლო კვრიელეჲ სონი ბერძნულად ითქუმის»³².

ბ-ნ ანანია ჯაფარიძე შენიშნავს, რომ «გ. მერჩულის» «გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრებაში» არსებული ერთი ქარაგმის არასწორი გახსნის წყალობით მიღებულია ისეთი კარდინალური დასკვნები, როგორისაა, «პირველად მეცხრე-მეათე საუკუნეებში ეწოდა დასავლეთ საქართველოს «ქართლი». აღნიშნულ თხზულებაში - განაგრძობს ბ-ნი ანანია ჯაფარიძე - არსებული ქარაგმა «ა-სა» გადამწერს თუ პირველ რედაქტორს ნ. მარს გაუხსნია არასწორად, კერძოდ უნდა გახსნილიყო როგორც «აფხაზეთისა» და გახსნილიყო ასე - «აღმოსავლისა», აღმოსავლეთისა»³³. ავტორის აზრით ქარაგმის «სწორად» გახსნის შემთხვევაში მერჩულეს თხზულების ეს ადგილი სხვაგვარად იქნებოდა გაგებული³⁴.

აღნიშნულთან დაკავშირებით უნდა შევნიშნოთ: ჯერჯერობით გირგი მერჩულეს «გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების» მხოლოდ ერთადერთი ხელნაწერია ცნობილი, რომელიც იერუსალიმის საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში ინახება და საიდანაც გადმოიწერა და გამოსცა ნიკო მარმა «გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება». მართალია, ამ ხელნაწერზე ხელი არ მიგვიწვდება, მაგრამ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში არის ამ უძველესი ხელნაწერის მიკროფირი (იხ. №- 2), რომელშიც ეს ადგილი ყოველგვარი ქარაგმების გარეშე არის წამოდგენილ და გარკვევით წერია: «პირველად აღმოსავლისა კათალიკოსთა», ასე რომ, ქარაგმის გახსნის საჭიროება არ არსებობდა.

მითითებულ სტატიაში არაერთი საგულისხმო მოსაზრებაა გამოთქმული, რომელთა გათვალისწინება, ალბათ, სასურველია, მაგრამ, რადგან ეს საკითხები ჩვენი ნარკვევის ფარგლებს სცილდება, ამჯერად მათზე მსჯელობა არ მიგვაჩნია შესაძლებლად. ამ ისედაც ვრცელი ექსკურსის ბოლოს მხოლოდ მიას ავღნიშნავთ, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთი მკვლავარის მიერ გაზიარებული კონცეფცია ჩვენში მიმდინარე «ქართიზაციის» ისტორიული პროცესის შესახებ თავისთავად შეიძლება საკამათო იყოს, მაგრამ ის ნამდვილად არ ნიშნავს დასავლეთ თუ აღმოსავლეთ საქართველოს რომელიმე რეგიონის «გაქართულებას», ის მხოლოდ საკუთრივ ქართის ეთნო-კულტურულ ექსეკანსიას გულისხმობს და გიორგი მერჩულეს თხზულება ამის ერთ-ერთი დასტურია.

აფხაზთა სამეფოში დაიწერა ქართული ჰაგიოგრაფიული და ჰიმნოგრაფიული თხზულებები, იქ, აფხაზთა მეფეების კარზე, ქართულად დაიწერა «მეფეთა დივანი» - აფხაზეთის მეფეთა სიტორია, აიგო ქართული ხუროთმოძღვრული ძეგლები, აფხაზთა სამეფო აქტიურად მონაწილეობდა იმ დიდ ეროვნულ

³² გ ი ო რ გ ი მ ე რ ჩ უ ლ ე , გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1964, გვ. 290

³³ ა. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , მით. სტატია, გვ. 12.

³⁴ ი ქ ვ ე .

ბრძოლაში, რომლის შედეგად შეიქმნა ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფო.

აფხაზთა სამეფო ქართული სახელმწიფო რომ არ ყოფილიყო, მისი დედაქალაქი იქნებოდა არა ძველი ქართული სახელმწიფოებრიობისა და კულტურის ცენტრი ქუთაისი, არამედ ანაკოფია (აფხაზეთის საერისთავო ცენტრი), ეკლესია ან არ გამოეყოფოდა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს და თუ გამოეყოფოდა, ჩამოყალიბდებოდა საკუთრივ აფხაზეთის ეკლესიად, არ შეუერთდებოდა მცხეთის საკათალიკოსოს და არ დამკვიდრდებოდა წირვა-ლოცვა ქართულ ენაზე.

IX საუკუნის დასაწყისიდან, თუ უფრო ადრე არა, ქართულმა ენამ აფხაზთა სამეფოში გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა, მან საბოლოოდ გამოდევნა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიიდან ბერძნული ენა და ქართული ხდება აქ კულტურის, სამეფო კანცელარიის და ეკლესიის ენად³⁵.

IX საუკუნიდან აფხაზთა სამეფოში ქართული ეპინრაფიკა დასტურდება³⁶.

ამ დროიდან მოყოლებული აფხაზეთში ეკლესიებზე, ხიდებსა და სხვა სახის ნაგებობებზე, როგორც წესი, ქართული წარწერებია³⁷.

დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ ფაქტს, რომ შუასაუკუნოვანი ქართულ არქიტექტურაში არსებულ სკოლებს: დასავლურქართულს (აფხაზურს), კახურს, ქართლურს, ტაო-კლარჯულს, ჰერულს განმასხვავებელ, ლოკალურ თავისებურებებთან ერთად ზოგადქართული ხასიათი აქვთ, ყველა ესენი საერთო ქართული ნიშნებით ხასიათდებიან³⁸. ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ ეს თვისებები საქართველოს ერთიანი შუასაუკუნოვანი სახელმწიფოს შექმნამდე ვლინდება პოლიტიკურად ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ აფხაზთა (დასავლურ ქართულ), ქართველთა (ტაო-კლარჯეთი), კახეთის და სხვა სახელმწიფოებში, რაც სწორედ უძველეს ისტორიულ ძირებზე, მათ საერთო ზოგადქართულ კულტურაზე მიუთითებს.

ამგვარად, როგორც უკვე აღინიშნა, აფხაზთა სამეფოს შემქნით ფართოვდება ცნება «აფხაზეთისი» და «აფხაზების» მნიშვნელობა და ის ახლა უკვე ნიშნავს დასავლეთ საქართველოს დასავლელ - ქართველს და საკუთრივ აფხაზსაც და საკუთრივ აფხაზეთსაც³⁹.

კიდევ უფრო ფართოვდება ცნებების «აფხაზის» და «აფხაზეთის» მნიშვნელობა მეათე საუკუნის დასასრულიდან.

ერთიანი საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში პირველ ადგილზე იდგა «მეფე აფხაზთა», რადგან ერთიანი საქართველოს პირველი მეფე ბაგრატონთა სამეფო სახლის («ქართველთა მეფის») კანონიერი მემკვიდრე ბაგრატი (მეფე ბაგრატ III, 975 – 1014), რომელიც დედის ხაზით დასავლეთ საქართველოს სამეფოს ერთადერთი კანონიერი მემკვიდრეც იყო 978 წ. აკურთხეს «აფხაზთა მეფედ»,

³⁵ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, აფხაზთა სამეფოს ისტორიიდან, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 306.

³⁶ Х.С. Б г а ж б а . Из истории письменности в Абхазии, თბ., 1967, გვ. 13.

³⁷ აფხაზეთში, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, ბერძნული წარწერების არსებობას თავისი ახნა აქვს, ანტიკურ ხანაში ამას სხვა საფუძველი ჰქონდა - ქრისტიანულ ხანაში საერთო მართლმადიდებლურ, ბერძნულ ქრისტიანულ მრწამსთან ერთიანობა.

³⁸ В а х т а н г Б е р и д з е, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тб., 1981, с. 132.

³⁹ М.Д. Л о р д к и п а н и д з е . Абхазское царство, об. Очерки истории Грузии, т. II, тб., 1988, с. 285; შდრ З.В. А н ч а б а д з е, Из истории средневековой Абхазии (VI-XVIII вв.) Сухуми, 1959, с. 117-121.

ხოლო «ქართველთა მეფის» ტიტული მან მხოლოდ მეთერთმეტე საუკუნის დასაწყისში მიიღო თავისი წინაპარი «ქართველთა მეფის» გარდაცვალების შემდეგ. ის იწოდა «მეფე აფხაზთა, მეფე ქართველთა». კახეთ-ჰერეთის შემოერთების შემდეგ ბაგრატიმა მიიღო «ჰერეთა და კახთა მეფის» ტიტულიც და ერთიანი ქართული შუასაუკუნოვანი საქართველოს მეფეთა ტიტულატურა ამ ეტაპზე ასე გამიართა: «მეფე აფხაზთა, ქართველთა, ჰერეთა, კახთა».

ამ დროიდან ქართულ წერილობით წყაროებში «აფხაზეთი» და «აფხაზი», როგორც წესი, ნიშნავს ზოგად «საქართველოს» და «ქართველს»⁴⁰.

ერთიანი საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში პირველ ადგილზე «მეფე აფხაზთა» რომ დგას, ამის შედეგად უცხოურ წყაროებში «აფხაზი» იხმარება ზოგადად ქართველის და «აფხაზეთი» საქართველოს მნიშვნელობით. ამასთანავე ამ უცხოელებმა, ბერძნებმა, არაბებმა, რუსებმა კარგად იციან, რომ «აფხაზეთი» იგივე «იბერია» - «საქართველოა» მაგ., მეთერთმეტე ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსი გიორგი კეფრენე საქართველოს მეფე გიორგი I-ს (1014 – 1027) უწოდებს აფხაზეთის არქონტს⁴¹, ხოლო მის შვილს, მეფე ბაგრატ მეოთხეს (1027 – 1072), იბერიის არქონტს⁴². მეთერთმეტე საუკუნის დასასრულის და მეთორმეტე საუკუნის დასაწყისის ბიზანტიელი ისტორიკოსი იოანე ზონარა იმავე ბაგრატ მეოთხეს აბასგის არქონტად იხსენიებს. კედრენ როდესაც მოგვითხრობს იმპერატორ ბასილ II-ის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ წერს, რომ ბასილმა გაილაშქრა გიორგი აბაზგის წინააღმდეგ და იბერიისაკენ გაემართა⁴³.

როგორც ვხედავთ, იმდროინდელი ბიზანტიელი ისტორიკოსებისათვის აბაზგი - აბაზი და იბერია -იბერი იდენტური ცნებებია. ასევე აფხაზი ქართველია, ხოლო აფხაზეთი - საქართველო აღმოსავლელი (არაბი, სპარსი) ავტორებისათვის.

მეცამეტე საუკუნის არაბი გეოგრაფი და ისტორიკოსი იაკუთი წერს, რომ აფხაზეთი ქრისტიანი ხალხით დასახლებული ქვეყანაა, - რომელთაც ქურჯებს უწოდებენ. მეცამეტე საუკუნის დასასრულის სელჩუკი ქრონისტი იბნ ბიბი საქართველოს მეფე თამარზე წერს, რომ ის გურჯთა (ე.ი. ქართველთა. - მ.ლ.) მეფეა, რომელიც მართავს აფხაზთა სამეფოს, რომლის დედაქალაქი თბილისია. აფხაზეთს საქართველოსთან აიგივებს ნიზამ განჯევი, ხაყანი და სხვანი. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ რუსული შუასაუკუნოვანი წყაროებიც მიუთითებენ, რომ იბერია იგივე აფხაზია (ობეზი)⁴⁴.

მაგალითის მოტანა კიდევ მრავლად შეიძლებოდა. ამ საკითხის შესახებ ვრცელი ლიტერატურა არსებობს, დასკვნა მხოლოდ ერთია, შუასაუკუნეებქის ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროების «აფხაზი» (სხვადასხვა ფორმით), როგორც წესი, ნიშნავს ქართველს⁴⁵.

საკუთრივ აფხაზეთი, რომელიც მეცხრე-მეათე საუკუნეებში დასავლურ ქართულ სახელმწიო - აფხაზთა სამეფოში ორი საერისთავოთი, აფხაზეთის და ცხუმის საერისთავოებით იყო წარმოდგენილი, ერთიანი საქართველოს არსებობის

⁴⁰ Афхазия и абхазцы средневековых грузинских повествовательных источников. Груз. тексты на русский язык перевел, предисловием и примечаниями снабдил Г.А. Амичба, т.б., 1988.

⁴¹ გეორგიკა 5, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1968, გვ. 46.

⁴² გეორგიკა 5, გვ. 46.

⁴³ გეორგიკა 6, გვ. 235.

⁴⁴ П о в е с т ь в р е м е н и х л е т , II, М., 1950, с. 213.

⁴⁵ Г.Г.П а й ч а д з е . Название Грузии в русских письменных источниках, Тб., 1989

პერიოდში წარმოდგენილია ერთი საერსითავოთი, რომელსაც ეწოდება ცხუმის საერსითავო და როლის ერსითავი შერვაშიძეა⁴⁶.

ცნება «აფხაზეთის» მნიშვნელობის მაქსიმალური გაფართოების შემდეგ დაიწყო უკუპროცესი.

როგორც ცნობილია მეთხუთმეტე საუკუნის ბოლოს ერთიანი ქართული სახელმწიფო დაიშალა ოთხ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ სახელმწიფოებად: ქართლის, კახთის, იმერეთის სამეფოებად და სამცხის სამთავროდ. აფხაზეთი იმერეთის სამეფოს შემადგენლობაში მიყოფებოდა. ქვეყნის ფეოდალური დაშლის პროცესი კიდევ უფრო გაღრმავდა და საკუთრივ იმერეთის სამეფოში შეიქმნა გურიისა და სამეგრელოს სამთავროები. აფხაზეთი სამეგრელოს (ოდიშის) სამთავროს შემადგენლობაში შედიოდა, ხოლო მეჩვიდმეტე საუკუნეში ცალკე სამთავროდ ჩამოყალიბდა შერვაშიძეებით სათავეში. სამთავრო სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვარი მდ. კოდორზე გადიოდა⁴⁷. ნაგვიანევი შუასაუკუნეების ხანის აფხაზეთის სამთავრო კლუტურულ-პოლიტიკურად ისეთივე «საქართველო» იყო, როგორც სხვა დანარჩენი «საქართველოები»⁴⁸. ხოლო კოდორის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ქვეყანა ფეოდალური ურთიერთობის დასაწყისიდანვე (ხოლო ტრადიციით უძველესი დროიდანვე) ეგრისში შედიოდა. აფხაზეთში ეს ქვეყანა XVII ს-ში შევიდა⁴⁹. ამ სამთავროსშექმნის შემდეგ ქართველები, და არა მხოლოდ ქართველები, აფხაზეთს საკუთრივ ამ სამთავროს უწოდებენ.

XV – XVI საუკუნეებიდან საქართველოში რთული პროცესები მიმდინარეობს. დასტურდება ჩრდილო კავკასიიდან მომთაბარე ტომების ჩამოსახლება. ჩრდილო კავკასიიდან მომთაბარეთა ჩომოსახლების პროცესის შედეგად, რაც საქართველოში შექმნილი უმძიმესი ვითარებისპირობებში მიმდინარეობდა, ხდება კახეთში დაღესტნელი ტომების, შიდა ქართლში ოსთა და დასავლეთ საქართველოში ჩერქეზულ-ადიღური მოდგმის ხალხთა დასახლება.

XV ს-ის დასასრულისა და XVI საუკუნის დასაწყისიდან დაშლილ-დასუსტებულ საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან სეფიანთა ძლიერი და აგრესიულად განწყობილი სახელმწიფო დაუმეზობლდა, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთიდან - აგრეთვე აგრესიულად განწყობილი და ძლიერი თურქ-ოსმალთა სახელმწიფო. XVI - XVIII საუკუნეების მანძილზე ამ ორ სახელმწიფოს შორის თითქმის გამუდმებული საომარი ოპერაციები მიმდინარეობდა (თუ ომი არ იყო, ორივე მხარე ომისათვის ემზადებოდა). ეს საომარი ოპერაციები, რომელთა მიზანი მახლობელ აღმოსავლეთში გავლენის სფეროების განაწილება იყო, ერთ-ერთ მთავარ ამოცანად საქართველოს დამორჩილებას ისახავდა და მთელი ამ ხნის მანძილზე საქართველოს მიწა-წყალზე ომი მიმდინარეობდა. ქართული სახელმწიფოები შეძლებისდაგვარად უმკლავდებოდნენ კარზე მომდგარ სპარსეთსა და თურქეთს. მოსახლეობა წყდებოდა მტერთან ბრძოლებში, საქართველოში საგრძნობლად შემცირდა მცხოვრებთა რიცხვი. დაცარიელებულ ბარის რეგიონებში მთიდან ჩამოსული მოსახლეობა სახლდებოდა.

⁴⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 33 – 34.

⁴⁷ И.Г. Антелава. Социально-экономические отношения в Абхазии в VXI – XVII вв., в книге: Очерки истории Абхазской АССР, I, Сухуми, 1960. с 100.

⁴⁸ ნ. ბერძენიშვილი, აფხაზეთის შესახებ, იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 288.

⁴⁹ იქვე

მოსახლეობაშემცირებულ და დაცარიელებულ მთის ფერდობებს კავკასიონის ჩრდილო კალთებიდან გადმოსულნი იკავებდნენ.

მთიდან მოსახლეობის ბარში ჩამოსვლა მთაგორიანი ქვეყნებისათვის ჩვეულებრივი და კანონზომიერი პროცესია. მთის მწირი ბუნება სათანადოდ ვერ უზრუნველყოფს მზარდ ჭარბ მოსახლეობას და ნამატი ბარში ჩამოდის. მშვიდობიან ვითარებაში ეს პროცესი ნორმალურად მიმდინარეობს, სახელმწიფო ხელისუფლება მეტ-ნაკლებად აკონტროლებს მას, მაგრამ, როდესაც სახელმწიფო სუსტდება და ამ პროცესს ველარ არეგულირებს, იქმნება მძიმე ვითარება. ასე შეიქმნა კახეთში ჭარ-ბელაქნისა და თალას ე.წ. უბატონო თემები, შიდა ქართლის მთიანეთსა და შემდეგ მთისწინა ზოლში და ბარშიც - ოსთა კომპაქტური მოსახლეობა, კავკასიონის სამხრეთ-დასავლეთ კალთებზე - ჩრდილეთიდან ჩამოსული მოსახლეობა.

ჩვენ არ ვიცით რა ეწოდებოდა იმ ხალხს იქ, თავის თავდაპირველ სამშობლოში, აქ რომ დასახლდნენ, სავარაუდოა, რომ ქართველებმა აქ მოსახლე «აფხაზების» გამო მათაც «აფხაზები» უწოდეს.

ამ დროიდან იწყება აფხაზეთში ქრისტიანობის პოზიციების შერყევა, რასაც აპირობებს ერთი მხრივ, მთიდან ჩამოსული მოსახლეობის მიერ თავისი წარმართული რწმენების ჩამოტანა, მეორე მხრივ, თურქთა გაბატონება, რომელნიც აქ ისლამის გავრცელება-დამკვიდრებას ცდილობდნენ.

ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროებიდან კარგად ჩანს, თუ როგორ ხდება XV საუკუნიდან მოყოლებული ქართული და ქრისტიანული პოზიციების შევიწროება დასავლეთ საქართველოში.

სამეგრელოს სამთავროდან აფხაზეთის სამთავროს გამოყოფის შემდეგ მიმდინარეობს გამუდმებული შინაფეოდალური ბრძოლა მფხაზთა მთავრები XVII საუკუნის ბოლოს იპყრობენ სამეგრელოს ნაწილს მდინარეებს - კოდორსა და ენგურს შორის და აფხაზეთის სამთავროს უერთებენ. ეს ის მიწა-წყალია, რომელიც სამურზაყანოს სახელწოდებათაა ცნობილი. ამ დროიდან იწყება ამ მხარის «გააფხაზება», «გააფხაზების» ეს პროცესი კარგადაა ასახული ქართულ, ძირითადად დოკუმენტურ, და უცხოურ წერილობით წყაროებში. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა ცნობა აქ აფხაზების საგანგებოდ ჩამოსახლების შესახებ⁵⁰. ი. ანთელავას მითითებულ წიგნში მოაქვს XIX ს-ის ბოლოს სოფ. ბეღიაში ნაპოვნი და გაზეთ «კვალში» (1987 წ. №20) გამოქვეყნებული დოკუმენტი. ამ დოკუმენტში, რომელიც XIX ს-ის ათიან წლებში უნდა იყოს შედგენილი, ვკითხულობთ, რომ XVII საუკუნეში ძმებმა რსოტომ, ჯიქეშია და ყვაპუ შერვაშიძეებმა აფხაზეთის სამთავროში გაიყვეს სამფლობელოები. როსტომს ერგო მდ. ბზიფიდან მდ. კორდორამდე, ჯიქეშიას - მდ. კოდორიდან მ. ღალიძგამდე. ხოლო უმცროს, ყვაპუს - მდ. ღალიძგადან მდ. ენგურამდე, რომელიც «благодаря смутному времени, было относительно безлюдно. Поэтому Квапу из Бзыбы, т.е. владения старшего брата, переселил несколько княжеских и дворянских фамилий, как-то: Анчабадзе, Эмухвари, Иналишвили, Маргания, Званбая, Лакербая и Акиртава»⁵¹.

მართალია, დოკუმენტი XIX ს-ის დასაწყისისაა, მაგრამ რადგან მასში მოთხრობილი ეთანხმება XV – XVIII სს-ის ქართული და უცხოური წერილობითი

⁵⁰ И.Г. Антелава. Очерки истории Абхазии XVII – XVIII вв., Сухуми, 1951, с. 42.

⁵¹ ციტ. ი. ანთელავას მით. შრომიდან, გვ. 42.

წყაროების ცნობებს, ნდობას იმსახურებს. ამ მხრის გააფხაზების პროცესი საკითხის სპეციალურ ლიტერატურაშიც არის განხილული. შედარებით სრულად ეს პროცესი წარმოჩენილია ზემოთ ნახსენებ ირაკლი ანთელავასა და ზურაბ ანჩაბაძის მონოგრაფიებში.

XV საუკუნის შემდეგ აფხაზები თავდასხმებს იწყებენ დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა ოლქებზე, უპირატესად სამეგრელოზე. ვახუშტი ბაგრატიონს აღწერილი აქვს XVII - XVIII ს-ის I მეოთხედში აფხაზების თითქმის ყველა თავდასხმა გურია-სამეგრელოზე⁵². ასეთ თავდასხმებზე უცხოური წერილობითი წყაროებიც მოგვითხრობენ, მაგ., შარდენი. ლამბერტი⁵³. XV საუკუნის დოკუმენტებით ამკარაა, რომ სოხუმი (ცხუმი) სხვაა, აფხაზეთი - სხვა⁵⁴. XVII საუკუნის შუა წლებში, არქანჯელო ლამბერტის ცნობებით, დრანდა, მოქვი, ილორი, ბედია ეგრისშია⁵⁵.

ყურადღებას იმსახურებს ის გარემოებაც, რომ XVII საუკუნეში უცხოელები ბიჭვინთას აფხაზეთში არ ათავსებენ.

იტალიელი მისიონერი ძამპი, რომელის თხზულება შარდენმა თავის «მოგზაურობის» წიგნში შეიტანა, მოგვითხრობს რა დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსის შესახებ, წერს: ამ კათალიკოსის ძალაუფლება ვრცელდება ოდიშში, იმერლების, გურულების, აფხაზთა და სვანთა ქვეყნებში. მისი სამიტროპოლიტიო საყდარი არის ბიჭვინთაში, აფხაზთა ახლოს⁵⁶, ეს ცნობა იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ ის მოსახლეობა, რომელიც თავისი ყოფით, რწმენით განსხვავდება სამეგრელოს და დანარჩენი დასავლეთი საქართველოს მოსახლეობისაგან, ბიჭვინთაში ჯერ არ არის დამკვიდრებული და ამიტომ უცხოელ დამკვირვებელს ის «აფხაზეთად» არ მიაჩნია.

XV საუკუნის ძეგლი «მცნება სასჯულო» გვაუწყებს, რომ «აფხაზეთი ქრისტიანობისაგან სრულიად მიდრეკილ იყუნეს, ქრისტეს მცნებათაგან განშორებულ იყუნეს»⁵⁷. ეს ქრისტეს მცნებისაგან განშორებული აფხაზები არიან, რომ ესხმიან თავს სამეგრელოს. XVII ს-ის პირველი ნახევრის დოკუმენტში («მამულების მფლობელობის განახლების სიგელი ლევან დადიანისა ხობის საყდრისადმი») აღნიშნულია, რომ «მას ჟამსა უღმერთოდ და უსჯულოებად მიიქციეს აფხაზნი», რომ «აფხაზთა გარყუნეს სჯული და კათალიკოზობა»⁵⁸. იმავე დოკუმენტური მასალიდან კარგად ჩანს, თუ როგორ ვიწროვდება დასავლეთ საქართველოს ქრისტიანული ეკლესიის იურისდიქციის ფარგლები, როგორ იკარგება ეს ქვეყანა ქრისტიანობისა და ქართველობისათვის. თუ არქანჯელო

⁵² ვ ა ხ უ შ ტ ი ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი , მით. ნაშრომი გვ. 842, 863.

⁵³ იხ. ანთელავა, მით. ნაშრომი, გვ. 30-34.

⁵⁴ ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი თ. ჟორდანიას მიერ, II თბ., 1897, გვ. 261.

⁵⁵ ა რ ქ ა ნ ჯ ე ლ ო ლ ა მ ბ ე რ ტ ი , სამეგრელოს აღწერა, ლ. ასათიანის რედაქც., თბ., 1938, გვ. 120, 158.

⁵⁶ ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ), ფრანგულიდან თარგმნა გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მ ზ ი ა მ გ ა ლ ო ბ ლ ი შ ვ ი ლ მ ა , თბ., 1975, გვ. 137. იტალიელი მისიონერი ძამპი დაახლოებით 26 წელი იმყოფებოდა სამეგრელოში XVII ს-ის 40-60 იან წლებში (იხ. მ. მ გ ა ლ ო ბ ლ ი შ ვ ი ლ ი , შარდენის მოგზაურობის მითითებული თარგმანი, გვ. 15-16), რაც განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს მის ცნობებს.

⁵⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამო., III, თბ., 1970 გვ. 222.

⁵⁸ ქსმ, II, თბ., 1965 გვ.209.

ლამბერტის და სხვა უცხოელი ავტორებისათვის XVII საუკუნის შუა წლებში დრანდა, მოქვი, ილორი, ბედია ეგრისშია, ბიჭვინთა აფხაზეთი არაა, XVI ს-ის დასასრულსა და XVII საუკუნის დასაწყისში ქართული დოკუმენტური მასალით ენგურს გაღმა სოფელი ნიჟანელი ჯერ კიდევ მეგრული სოფელია. ეგრისში ნიჟანეული 1626 წლის აფხაზეთის საკათალიკოსოს დიდი დავთრის მიხედვით⁵⁹; ოდიშში ნიჟანეული 1939 წლის დოკუმენტებითაც⁶⁰. მაგრამ მდგომარეობა საგრძნობლად შეცვლილი უკვე XVIII ს-ის დასაწყისში. 1712 წლის დოკუმენტში კათალიკოსი გრიგოლ ლორთქიფანიძე წერს: «ნაჟანევს სოფელი აფხაზს აეყარა. სამოცი მოსახლე კაცი ნეფსამე კათალიკოსს ყვაპუ შარვაშიძისათვის მიეზარებინა. უფროსი ერთი დაკარგულიყო», ვინც მოახერხა კათალიკოზმა წამოიყვანა და ხობსა დახიზულაში დაასახლა. ჩამოთვლილია გვარები და ყველა მეგრული (ქართულია)⁶¹. ასე თანდათან კარგავენ ქართველები პოზიციებს ისტორიულ სამეგრელოში და მათ მომხდური აფხაზები იკავებენ. ეს დოკუმენტი ერთ საინტერესო გარემოებაზეც მიანიშნებს, მომხდურ აფხაზთაგან დარბეულ ქართველ გლეხებს კათალიკოსი შერვაშიძეს მიაზარებს, ის მომხდურ აფხაზებს სხვები არიან და შერვაშიძე სხვაა, ისიც ცდილობს ამ მომხდურთაგან თავის დაცვას. თავდაცვა თანდათან ძნელდება. სამეგრელოს მთავარი ლევან II დადიანი (1611 – 1657) საგანგებო კედელს აგებს აფხაზთაგან თავდასაცავად. ამ კედლის შესახებ ვახუშტი ბაგრატიონი წერს: «შევლო ზღუდე დიდმა ლევან დადიანმა, აფხაზთა გამოუსვლელობისათვის»⁶². არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე ამ კედელს აფხაზთაგან დასაცავი კედელი აწერია⁶³.

ყურადსაღებია ის გარემოება, რომ XVII საუკუნემდე აფხაზებით დასახლებულ ქვეყანას სოციალურად და სარწმუნოებრივ-კულტურულად არავინ ანსხვავებდა საერთოდ საქართველოს და საკუთრივ დასავლეთ საქართველოს დანარჩენი მოსახლეობისაგან. უცხოელები, რომელნიც ანგარიშგასაწევ დაკვირვებებს გვაწოდებენ, სწორედ ამ თვალსაზრისით ცხუმს XIII – XIV სს-ის ქართულ ქალაქად თვლიან. არაბი მწერალი აბულფიდა ცხუმს საქართველოს ქალაქს უწოდებს, ხოლო ცხუმის კათოლიკე ეპისკოპოსი პეტრე გვერალდი 1330 წელს დაწერილ წერილში ცხუმის მცხოვრებლებად თვლის ქართველებს და აგრეთვე მუსლიმანებსა და ებრაელებს⁶⁴. რაც იმას ნიშნავს, რომ იმდროინდელ ცხუმში ან საერთოდ არ იყვნენ საკუთრივ აფხაზები, ან თუ იყვნენ, რადგან ისინი ენით, სარწმუნოებით, ცხოვრების წეთის არ განსხვავდებოდნენ ქართველებისაგან, უცხოელისათვის ისინი ქართველები იყვნენ და არა აფხაზები. ასევე უნდა აიხსნას ცნობა ბიჭვინთის შესახებაც. ანგარისგასაწევია ის გარემოება, რომ პიტერო გვერალდი «ქვემო იბერიის» კათოლიკე ეპისკოპოსად იწოდება. XIV ს. ცხუმში მონეტას ჭრის სამეგრელოს მთავარი ვამეყ დადიანი, რომელიც მთავრად 1384 - 1396 წლებში იყო. XV საუკუნის იტალიურ რუკებზე მდ. კელასურის შესართავთან

⁵⁹ ქსმ, III, გვ. 397, 436.

⁶⁰ იქვე, გვ. 481, 501.

⁶¹ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 670-671.

⁶² ვ ა ხ უ შ ტ ი , დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

⁶³ ზ. ა ნ ჩ ა ბ ა ძ ე , დასახ. ნაშრომი, გვ. 266. ამჯერად ჩვენ არ გვანტერესებს ეს ძეგლი კედელია და ეხლა მას ხელახლა ამაგრებენ, თუ ეხლა აგებენ. მნიშვნელობა აქვს თვით იმ ფაქტს, რომ როგორც უცხოელს, ისე ქართველს ის აფხაზთაგან თავდაცვის საშუალებად მიაჩნია.

⁶⁴ ე ლ დ ა რ მ ა მ ი ს თ ვ ა ლ ა შ ვ ი ლ ი , საქართველოსშავი ზღისპირეთის ისტორიიდან, გაზ. სახალხო განათლება, 1989 წ. 18. X, გვ. II.

დატანილია «მეგრული პორტი», მაგრამ XVII საუკუნისთვის მდგომარეობა შეცვლილია. იტალიელი ჯოვანი ჯულიანო და ლუკა, რომელმაც 1630 წ. იმოგზაურა დასავლეთ საქართველოში, წერს: «აფხაზები გაფანტულნი არიან ზღვის სანაპიროზე. მათი ცხოვრების წესი ისეთივეა, როგორც ჩერქეზებისა... აფხაზების ენა ძალიან განსხვავდება მათი მეზობელი ხალხების ენისაგან. მათ არ აქვთ არავითარი დაწერილი კოანონები და დამწერლობის გამოყენებაც არ იციან. რწმენით ქრისტიანები არიან, რაიმე ქრისტიანული წეს-ჩვეულების გარეშე. ტყეები მათ ემსახურებათ როგორც მყუდრო ადგილი, როდესაც ისინი აირჩევენ ერთ ადგილს საცხოვრებლად, მერე მას არ ტოვებენ. იცვამენ ჩერქეზების მსგავსად, მაგრამ თმებს იკრეჭენ სხვანაირად, ვიდრე ჩერქეზები... რადგანაც მათ არ აქვთ სხვა საცხოვრებელი ადგილი, გარდა ტყისა, ამიტომ ჰყავთ მცირე რაოდენობის ჯოგი და აქვთ მცირე მასალა თავიანთი ტანისამოსისი დასამზადებლად. ისინი კმაყოფილდებიან თავლისაგან გაკეთებული ღვინოთი და ტყეში გაზრდილი ნაყოფით. ხორბალი მათთან არ მოდის. მარილს აქ არ ხმარობენ»⁶⁵.

ყურადსაღებია ის გარემოება, რომ ჯოვანი და ლუკა, როდესაც აფხაზებზე იწყებს საუბარს, განაკვეთის სათაურში მათ უწოდებს «აბაზას» («Abbazza»)⁶⁶, ხოლო ტექსტში ხმარობს ტერმინებს «აბკასა» და «აბაცა»⁶⁷. ეს «აბაცა» ხომ არ არის «აფსუა»?

არქანჯელო ლამბერტის თანახმად, რომელიც XVII საუკუნეში ოც წელიწადს ცხოვრობდა დასავლეთ საქართველოში, აფხაზები არ ცხოვრობდნენ ქალაქებსა და ციხეებში. ერთი გვარის რამდენიმე ოჯახი შეიყრებოდა ერთად, დასახლდებოდნენ მაღლობ ადგილზე, სადაც ააშენებდნენ სილით დახურულ ფაცხებს, თავდაცვის მიზნით ირგვლი ღობეს და ორმაგ თხრილს შემოავლებდნენ. საინტერესოა, რომ მათ სხვა კი არ ერჩის, ისინი თვით ესხმიან ერთმანეთს თავს და მარცვავენ⁶⁸.

XVII ს-ის 50-იან წლებში საქართველოში იმყოფებოდა ცნობილი თურქი ისტორიკოსი და გეოგრაფი ევლია ჩელები, რომლის აღწერილობიდან კარგად ჩანს იმდროინდელი აფხაზების ყოფა და კულტურა. ამ დროისათვის აფხაზეთში უკვე საკმაოდ ფეხმოკიდებულია ისლამი, მაგრამ მისი სიტყვით აფხაზები «ყურანს არ იცნობენ და არც რამე სარწმუნოება აქვთ»⁶⁹.

როგორც მოტანილი ცნობებიდან ჩანს მართებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრება იმდროინდელ აფხაზეთში, წინანდელთან შედარებით, მეზობელ ქართველთაგან განსხვავებული ყოფის დამკვიდრების, მათში ქრისტიანობის მოშლის შესახებ, რაც გამოწვეული უნდა იყოს მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობის ან ნაწილობრივ (ნ. ბერძენიშვილი), ან მთლიანად ახალი ეთნიკური ჯგუფით, აფსუებით შეცვლით (პ. ინგოროყვა), ჩრდილ კავკასიიდან მოსახლეობის ჩამოსვლით.

უცხოელი ავტორები, რომელნიც ამ ცნობებს გვაწვდიან, არ იყვნენ შემთხვევითი პირები. ისინი ინფორმაციას აგროვებდნენ, რიგ შემთხვევებში ოფიციალურად აწვდიდნენ ცნობებს მთი საქმიანობის სფეროში მყოფი ხალხების შესახებ. მათ მიზანს შეადგენდა შეესწავლათ ამ ხალხების ზნე-ჩვეულება, მეურნეობა, კულტურა. რასაკვირველია, არ არის გამორიცხული, რიგ შემთხვევაში

⁶⁵ ი. ტ ა ბ ა ლ უ ა , საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნთსაცავებში, III, თბ., 1987, გვ. 169- 171.

⁶⁶ ი ქ ვ ე , გვ. 154.

⁶⁷ ი ქ ვ ე , გვ. 169.

⁶⁸ ა რ ქ ა ნ ჯ ე ლ ო ლ ა მ ბ ე რ ტ ი , მით. გამ, გვ. 168.

⁶⁹ ე ვ ლ ი ა ჩ ე ლ ე ბ ი , «მოგზაურობის წიგნი», თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ ი ო რ გ ი ფ უ თ უ რ ი ძ ე მ , ნაკვეთი 1, თბ., 1971, გვ. 100-108.

არც სუბიექტური დანახვა მოვლენებისა, ობიექტური მიზეზით გამოწვეული შეცდომებიც, მაგრამ, როდესაც მათი ცნობების მნიშვნელოვანი მხარე დადასტურებას პოულობს ქართული დოკუმენტური მასალით, უკვე ამ ცნობების არგატვალისწინება არ შეიძლება.

ავსუების (ან მათი ნაწილის) აფხაზეთის მიწაზე მოსულობის თვალსაზრისს გარკვეულწილად ეხმიანება მათი გადმოცემები. ამ გადმოცემათა სხვადასხვა ვარიანტები არსებობს, ზოგის თანახმად ისინი აფხაზეთში ეგვიპტიდან, აბისინიიდან არიან მოსულნი, ზოგი ვერსიის თანახმად ისინი არმენიაზე გავლით ჯერ ყუბანში დასახლდნენ, საიდანაც სიცივისაგან შეწუხებულნი აფხაზეთში გადმოვიდნენ და სხვა⁷⁰. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა გადმოცემა აფხაზეთში აცანების, ჯუჯა ხალხის შესახებ, რომელნიც გაწყდნენ და რომელთაგან მხოლოდ ქვის სადგომები «აცანგუარების» ნაშთებიღა დარჩა⁷¹, რაც შემდგომში ახალი მოსახლეობის მოსვლას გულისხმობს. ამასვე ეხმაურება ცნობილი აფხაზური ხალხური ლექსი «აირგ შენ მხოლოდ ზღვისპირეთს ძარცვავ», რომლის თანახმად აფსუათა მითოლოგიის ომის ღმერთი აირგი მაღალ მწვერვალებს დარაჯობდა და ზღვისპირეთს სამარცვად ჩამოდიოდა⁷². და სხვა. ეს გადმოცემები, რასაკვირველია, არ იძლევა აფსუათა ჩამოსახლების ეპოქის განსაზღვრის შესაძლებლობას, არ არის გამორიცხული, რომ მათში სხვადასხვა დროს მიმდინარე პროცესებია ასახული, მაგრამ ზემოთ განხილულ ცნობებთან ერთად, რომელნიც აშკარად მიუთითებს XVI – XVIII სს. აფხაზეთში მიმდინარე მოვლენები, ეს გამოცემებიც იმსახურებს ყურადღებას.

ევლია ჩელები, რომელმაც XVII ს-ის 40-იან წლებში (1640 – 1647 წლები) იმოგზაურა საქართველოში საგანგებოდ მოგვითხრობს აბაზას ქვეყნის შესახებ და ჩამოთვლის ყველა იმ ტომს, რომელიც ამ ქვეყანაში შავი ზღვის სანაპიროსა და მთებში მოსახლეობდა (ჩაჩები, არლანი, ჩანლები, გეჩიები და მრავალი სხვა) და აფსუებს არ იხსენიებს. ჩანს, ისინი ვერ მოხვდნენ ჩელების ყურადღების სფეროში, შესაძლებელია ჯერ კიდევ მცირერიცხოვანნი იყვნენ, შეიძლება ის აბაზას სწორედ აფსუებს უწოდებს. ჩელებისათვის აფხაზეთი აბაზას ქვეყანაა⁷³. მათი ენაც აბაზას ენაა⁷⁴. ხოლო XIX ს-ის 80-იან წლებში ცნობილი მეცნიერი უსლარი წერს, რომ აფსუა - აფხაზებია⁷⁵.

რა ხდება, რითაა გამოწვეული ასეთი ცვლილებები? ამ კითხვაზე, როგორც უკვე ითქვა, ქართულ ისტორიოგრაფიაში პასუხი გაცემულია. აღსანიშნავია, რომ აფხაზეთა ჩრდილო კავკასიიდან მოსულობის იდეა ქართველ მეცნიერთ არ ეკუთვნით. ამაზე ჯერ კიდევ XIX ს. წერდნენ მკვლევარები, მაგ.: «Афхазцы не всегда обитали там, где теперь живут; а предания их многие исторические данные и обычан их указывают, что они пришли с севера и потеснили картвельские племена, пака не остановились у Ингури».⁷⁶

⁷⁰ Ш. И н а л - И п а . абхазы, Сухуми, 1960, с. 36-38.

⁷¹ ი ქ ვ ე , გვ. 376.

⁷² აირგის სიმღერა, აფხაზური ხალხური პოეზია, თარგმანი გ. ნ ი შ ნ ი ა ნ ი ძ ი ს ა, თბ., 1984; იხ. ნ ო მ ა დ ი ბ ა რ თ ა ი ა , «აირგ შენ მხოლოდ ზღვისპირეთს ძარცვავ», გაზ. «სახალხო განათლება», 1989 წ. 10 ოქტომბერი, №46 (4201), გვ. 12.

⁷³ ე ვ ლ ი ა ჩ ე ლ ე ბ ი , მით. გამ. გვ. 100-106.

⁷⁴ ი ქ ვ ე , გვ. 107.

⁷⁵ П.К. У с л а р , Этнография Кавказа, Абхазский язык. Тифлис, 1882, с. 181.

⁷⁶ А.Н. Дьячков-Тарасов. Бзыбская Абхазия, Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества, XVIII, Тифлис, 1905, с. 65.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ შუასაუკუნოვან საქართველოში აფხაზს არაქართველად არ თვლიდნენ. XI საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი ლეონტი მროველი, რომლის თხზულებაში ეს კონცეფცია VII – VIII სს. უნდა მომდინარეობდეს⁷⁷, როდესაც კავკასიის ხალხთა წარმომავლობაზე მოგვითხრობს დასავლეთ საქართველოს ის მთლიანად ეგროსის წილ ქვეყნად თვლის⁷⁸. აღნიშნული კონცეფციის შესახებ ნიკო ბერძენიშვილი წერს: «ეს გადმოცემა ანგარიშგასაწევი მოწმობაა დასავლეთ საქართველოს ტომთა როგორც ეთნიკური მონათესაობისა, ისე მათი მრავალსაუკუნოვანი ისტორიულ-კულტურული თანამშრომლობისა (რაც აგრე ცხადად ჩანს ძველი ბერძნულ-ლათინური მწერლობისა და, განსაკუთრებით, არქეოლოგიურ მონაცემთა შუქზე)»⁷⁹ ლეონტი მროველმა შესანიშნავად იცის აფხაზებისა და აფხაზეთის არსებობა, მაგრამ მისთვის აფხაზეთი ეგრისია.

XI საუკუნეში, როდესაც ანტიოქიის პატრიარქმა ეჭვქვეშ დააყენა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის კანონიერების საკითხი, გამოჩენილა ქართელმა მოღვაწემ გიორგი მთაწმინდელმა, მსოფლიო პატრიარქის კარზე ქართული ეკლესიის თვითმწყსომბის კანონიერება საქართველოში ანდრია პირველწოდელულის მოღვაწეობით დაასაბუთა და აგრეთვე აღნიშნა, რომ «ერთი შმიდა ათომრეტთა მოციქულთანი, სიმონს ვიტყვი კანანელსა, ქუეყანასა ჩუენსა დამარხულ არს აფხაზთს, რომელსა ნიკოფსი ეწოდების»⁸⁰. ამ ცნობიდან აშკარაა – ამ დროს «აფხაზეთი» როგორც ქართველის, ისე ბიზანტიელისათვის «საქართველოს» ნიშნავდა. ვახუშტი ბაგრატიონი, როდესაც დასავლეთ საქართველოზე მოგვითხრობს, აღნიშნავს, რომ ეს არის ქვეყანა, რომელსაც ჯერ ეწოდებოდა ეგრისი, შემდეგ აფხაზეთი, შემდეგ იმერეთი. მისთვის დასავლეთ საქართველო ერთნაირად ეგრის-აფხაზეთ-იმერეთია, თუმცა მან კარგად იცის აფხაზების არსებობა, და ისიც იცის, რომ მათ თავიანთი სალაპარაკო ენა აქვთ⁸¹. ეს გარემოება იმით აიხსნება, რომ ისტორიულ-კულტურულად ისინი ქართველები იყვნენ, მიუხედავად იმისა, თუ ვინ იყვნენ წარმოშობით. და, რაც მთავარია, ისტორიულად და მაშინაც, როდესაც ეს ავტორები წერდნენ, ეს ტერიტორია საქართველო იყო.

ერთიანი საქართველოს მეფეების (და საერთოდ ქართველებისათვის) «აფხაზი» ისეთივე ქართველი რომ არ ყოფილიყო, როგორც ქართლი, კახი და სხვა, მაშინ ისინი, ალბათ, შეეცდებოდნენ ცვლილების შეტანას საკუთარ ტიტულატურაში.

როგორც ცნობილია, საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში მკვიდრად იყო შესული ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულები: კურაპალატი, კესაროსი და სხვა. მეფე დავით IV აღმაშენებელმა (1089 – 1125), შეაფასა რა რეალურად საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა, უარი ითქა ამ ტიტულებზე, რომელთაც მისი უშუალო წინაპრები საგანგებოდ ეძებდნენ ბიზანტიის საიმპერატორო კარზე და დიდის სიამაყით ატარებდნენ. თვით დავითსაც ჰქონდა ჯერ კიდევ

⁷⁷ ნ. ბ. ბერძენიშვილი, მცირე შენიშვნა დიდი საკითხის გამო. იხ. საქ. ისტორიის საკითხები, III, გვ. 278.

⁷⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ.5.

⁷⁹ ნ. ბ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 278 -279.

⁸⁰ ცხოვრება გიორგი მთაწმინდელისა, ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტ-ის ძეგლები, წიგ. II, თბ., 1967, გვ. 153 – 154.

⁸¹ ვახუშტი, ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 786.

უფლისწულობაში მიღებული, ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულები, რომლებზედაც უარის თქმა მას არ გაჭირვებია. მაგრამ «მეფე აფხაზთა»-ს საკითხი არ დამდგარა და არც შეიძლებოდა დამდგარიყო, რადგან «მეფე აფხაზთა» დასავლეთ საქართველოს, დასავლელ ქართველთა მეფობას ნიშნავდა.

იმ დროს, როდესაც ქართული საისტორიო წყაროები საკუთრივ აფხაზეთის სამთავროს მცხოვრებთ აფხაზებს უწოდებდნენ, არ ვიცით, თვითონ ისინი რას უწოდებდნენ თავიანთ თავს. მათ ჰქონდათ თავიანთი სალაპარაკო ენა (ყოველ შემთხვევაში, XVII საუკუნიდან მაინც), მაგრამ, რადგან არ ჰქონდათ საკუთარი დამწერლობა და მწერლობა, ეს არ არის ფიქსირებული. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ თავიანთ თავს ისინი მაშინაც (როგორც ახლა) აფსუებს უწოდებდნენ. აღნიშნულთან დაკავშირებით დგება აფხაზთა (აფსუათა) ენის საკითხი. «ქართლის ცხოვრებაში» შესულ საისტორიო თხზულებაში, რომელსაც პირობით ეწოდება «ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი», თამარის ვაჟის გიორგის მეორე სახელ «ლაშა»-სთან დაკავშირებით აღნიშნულია: «რომელი განმანათლებლად სოფლისა ითარგმნა (აფსართა ენთია)»⁸².

საფუძველს იმისათვის, რომ ეს «აფსართა ენა» გაიგივებულ იქნას თანამედროვე აფხაზთა (აფსუათა) ენასთან, «აფსუა» - «აფსარის» ფონეტიკურნ მსგავსებასთან ერთად იძლევა ის გარემოება, რომ თანამედროვე აფხაზურში (აფსუათა ენაში) «ლაშა» («ალაშა») ნათელს, სინათლეს ნიშნავს. ამ საკითხთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია ერთი გარემოება. «ქართლის ცხოვრების» XVII საუკუნის მარიამისეულ ნუსხაში განმარტება «აფსართა ენთია» არ არსებობს. ეს განმარტება არ არის არც მცხეთურ და არც მარიამისეული ნუსხიდან გამომდინარე მაჩაბლისეულ ნუსხაში. ეს განმარტება არის XVIII ს. ნუსხებში, რაც სათანადოდ არის მითითებული «ქართლის ცხოვრების» ყაუხჩიშვილისეულ გამოცემაში⁸³.

«ისტორიანი და აზმანის» ტექსტის მარიამისეულ ნუსხაში წერია: «...ლაშასა, რომელი განმანათლებლად სოფლისა ითარგმნა». XIII საუკუნის ისტორიკოსი არ აღნიშნავს, რა ენიდან ითარგმნა, ე.ი. რა ენაზე ნიშნავს ლაშა სოფლის განმანათლებელს, ხოლო XVIII საუკუნის ისტორიკოსი, «ქართლის ცხოვრების» რედაქტორი განმარტავს, რომ «ითარგმნა აფსართა ენთია».

თამარის ისტორიკოსის ეს ცნობა არ გამორიცხავს შესაძლებლობას, რომ მის დროს საქართველოში მცხოვრებ იმ ხალხს ჩვენ რომ აფხაზებს ვუწოდებთ ჰქონდათ თავიანთი სალაპარაკო ენა, აფსარული, მაგრამ იგივე ცნობა არც იმ შესაძლებლობას გამორიცხავს, რომ «აფსართა» ენაზე მოლაპარაკე ხალხი, საიდანაც თამარმა თავისი შვილის მეორე სახელი, ზედწოდება აიღო, მაშინ ჩრდილოეთ კავკასიაში მოსახლეობდა. თამარის დროინდელი საქართველოს და მეზობელი ჩრდილოკავკასიური ხალხების ურთიერთობა არ გამორიცხავს ასეთი ვარაუდის შესაძლებლობას. თუ დასაშვებად მივიჩნევთ პირველ შესაძლებლობას, მაშინ უნდა გავიზიაროთ თვალსაზრისი, რომ თანამედროვე აფსუათა წინაპრები (აფსარები?) ამ დროს უკვე მოსახლეობდნენ საქართველოში, რომ მათი სალაპარაკო ენა «აფსარული» ენა იყო. რადგან თანამედროვე აფხაზური (აფსუების) ენა არ განეკუთვნება ქართველურ ენათა ოჯახს, და ის ჩრდილოკავკასიურ-ადიღურ ენათა ოჯახში შედის, ეს იძლევა საფუძველს თვალსაზრისისათვის, რომ უძველესი

⁸² ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 58.

⁸³ იხ. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 58 (სათანადო კითხვასხვაობები).

დროიდან აქ მოსახლე აფსუები ქართველური მოდემისანი არ იყვნენ და გენეტიკურად ჩრდილოკავკასიურ ტომებს წარმოადგენენ. მაგრამ თუ მეორე შესაძლებლობას დავუშვებთ, მაშინ გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ აფსართა ენაზე მოლაპარაკე ხალხი გვიან ჩამოვიდა და დასახლდა საქართველოში და მაშინ ჩამოიტანა თან თავისი სალაპარაკო ენა, და «ქართლის ცხოვრების» XVIII საუკუნის რედაქტორმაც ამის შემდეგ ჩაუმატა ცნობა აფსართა ენის შესახებ: აღნიშნულთან დაკავშირებით დგება კიდევ ერთი საკითხი: თუ «აფსართა» «აფხაზურის» იდენტურია, ქართველი ავტორი რატომ ხმარობს ქართულისათვის უცხო «აფსართას» და არა «აფხაზთას»? შესაძლებელია იმიტომ, რომ შუასაუკუნოვანი ქართველისთვის «აფხაზთა» იგივე «ქართულია» და სწორედ ამიტომ, რომ გაარჩიოს ძველი და ახალი აფხაზები შეიტანეს განმარტება «აფსართა ენითა»⁸⁴.

რაც შეეხება დამწერლობას, როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეებში მთელ დასავლეთ საქართველოში, საკუთრივ აფხაზეთის ჩათვლით, მწერლობის, წირვა-ლოცვის ენა ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ჯერ იყო ბერძნული, ხოლო ეკლესიის კონსტანტინეპოლიდან გამოყოფის და მცხეთის ტახტის შემადგენლობაში შესვლის შემდეგ - ქართული. XIX საუკუნეშიც, მიუხედავად რუსეთის იმპერიის მცდელობისა, ქართული ინარჩუნებდა თავის მდგომარეობას. პირველად აფხაზური (აფსუების ენის) ანბანი 1862 წელს შექმნა ცნობილმა მეცნიერმა უსლარმა რუსული გრაფიკის საფუძველზე⁸⁵. რადგან რუსული გრაფიკით აფხაზური ბგერების გადმოცემა ძალიან რთული იყო, რამდენჯერმე სცადეს ამ ანბანის გამარტივება და დახვეწა. მაგ., 1892 წელს პედაგოგმა კ. მაჭავარიანმა და მისმა მოწაფემ, შემდგომში აფხაზური ლიტერატურის ფუძემდებელმა და კლასიკოსმა დიმიტრი გულიამ შეადგინეს ახალი აფხაზური ანბანი ქართული გრაფიკის საფუძველზე, შემდეგ ნიკო მარმა სცადა აფხაზური ანბანის ლათინური გრაფიკის საფუძველზე შექმნა, მაგრამ ვერც ამ ცდამ მოიტანა სასურველი შედეგი. 1938 წელს ისევ დიმიტრი გულიამ, ქართველი მეცნიერების - აკაკი შანიძის და სიმონ ჯანაშიას დახმარებით შექმნა ახალი აფხაზური ანბანი ქართული გრაფიკის საფუძველზე. პირველი წიგნი აფსუების ენაზე 1912 წელს გამოიცა თბილისში (დიმიტრი გულიას ლექსების კრებული). 1954 წელს აფხაზური ანბანი ხელახლა შემუშავდა ისევ რუსული გრაფიკის საფუძველზე.

რუსეთის მეფის ხელისუფლება საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმების შემდეგ (1811 წ.) ცდილობდა აფხაზეთის ეკლესიებში ღვთისმსახურების ქართულიდან სლავურზე გადაყვანას, რაც ქვეყნის რუსიფიკაციას ისახავდა მიზნად.

რუსეთის ხელისუფლება თავისი მიზნებისათვის იყენებდა ისეთ ტრაგიკულ მოვლენებს აფხაზი ხალხის ისტორიაში, როგორც იყო მუჰაჯირობა. ფაქტობრივად ახდენდა რა მაჰმადიანი აფხაზების თურქეთში გადასახლების პროვოცირებას, შემდეგ დაბრკოლებებს უქმნიდა მუჰაჯირთა იმ ნაწილს, რომელიც სამშობლოში დაბრუნების სურვილს გამოთქვამდა. იგივე ხელისუფლება არ აძლევდა აფხაზეთში დასახლების უფლებას ქართველებს დახელს უწყობდა მუჰაჯირთა მიწებზე სომხების, რუსების და სხვა ეროვნებათა წარმომადგენლების დასახლებას. როგორც შესანიშნავად ჩანს იმდროინდელი პრესიდან, მოწინავე

⁸⁴ იხ. ეპისკოპოსი ანანია (ჯაფარიძე), ჟურნ. ჯვარი ვაზისა, თბ., 1989 წ. №4, გვ. 43 – 50.

⁸⁵ საინტერესოა, რომ სწორედ უსლართან არის აღნიშნული, რომ აფსუა აფხაზია.

ქართველი ინტელიგენცია, ილია ჭავჭავაძით სათავეში, ყოველნაირად ცდილობდა აფხაზთა თურქეთში გასახლების პროცესის შეჩერებას და მხარში ედგა აფხაზ ხალხს ამ მიმდევ დროს. ეს მოვლენები სათანადოდაა ასახული ცნობილი აფხაზი ისტორიკოსის გიორგი მიძარას ნაშრომში, რომელიც მუჰაჯირობის ისტორიას ეძღვნება. ალბათ, ისიც სათქმელია, და ნიშანდობლივია, რომ დემოკრატიული საქართველოს მთავრობას 1920 წ. მუჰაჯირთა საკითხი განსახილველად შეაქვს ანტანტის საბჭოს სხდომაზე.

აფხაზეთის რუსებით და სომხებით დასახლების პროცესი აქტიურად გრძელდებოდა საბჭოთა ეპოქაშიც, რაზეც ნათლად მიუთითებს 30 - 50-იანი წლების აღწერების მონაცემები. საბჭოთა ხელისუფლების პოლიტიკა ამკარად იყო მიმართული მკვიდრი მოსახლეობის, ქართველების და აფხაზების წინააღმდეგ⁸⁶.

აფხაზთა ქართველთაგან სოციალურ-კულტურულ გათიშვასთან ერთად მიმდინარეობდა პოლიტიკური გათიშვა. XVII - XVIII საუკუნეებში დასავლეთ საქართველოში აფხაზთა ქართველთაგან გათიშვის პროცესს დამპყრობ თურქ-ოსმალთა ხელისუფლება ახორციელებდა, რომელიც ისლამის დამკვიდრებით ადგილობრივ მოსახლეობაში ურთიერთსაწინააღმდეგო ძალების შექმნას ცდილობდა.

XI საუკუნეში ამ გათიშვას ყოველნაირად უწყობდა ხელს რუსეთის ხელისუფლება.

1810 წ. აფხაზეთის მთავრამ გიორგი (საფარ ბეგ) შერვაშიძემ რუსეთის ქვეშევრდომობა მიიღო, ხოლო 1864 წ. აქ რუსული მმართველობა დამყარდა. რუსეთის მმართველობის დამყარების შემდეგ მეფის ხელისუფლება ცდილობდა საერთოდ ამოეძირკვა ხმარებიდან სახელწოდება «საქართველო». ასევე ცდილობდა ის სახელწოდება «აფხაზეთის» ამოძირკვასაც. აფხაზეთის სამთავროს სოხუმის სამხედრო განყოფილება ეწოდა (Сухумский военный отдел), ხოლო 1883 წლიდან სოხუმის ოკრუგი, რომელიც ქუთაისის გენარალ-გუბერნატორს დაუქვემდებარდა.

მართალია, აფხაზეთის საქართველოდან გამოცალკევების პროცესს აქტიურად წარმართავდა და მხარს უჭერდა რუსეთის ხელისუფლება, მაგრამის კარგად ხედავდა, რომ აფხაზეთი საქართველოს ბუნებრივი, მისი განუყოფელი ნაწილი იყო და ამიტომ იყო, რომ სოხუმის ოკრუგი მაინც ქუთაისის გუბერნიაში იყო შეყვანილი და ქუთაისის გუბერნატორს ემორჩილებოდა. მიუხედავად მეფის რუსეთის პოლიტიკისა, 1918 წელს, როდესაც საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა დაარსდა, აფხაზეთი მის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა. მაშინ აღსდგა სახელწოდება «აფხაზეთი», რომელიც ავტონომიის უფლებით შევიდა მასში და ეს რუსეთის ფედერაციის ხელისუფლებამაც სცნო 1920 წლის 7 მაისის ხელშეკრულებით.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის არსებობის წლებში ქართველი ბოლშევიკები, რომელთაც რუსეთის ფედერაციული რესპუბლიკის ხელისუფლება უჭერდა მხარს, ყოველნაირად ცდილობდნენ დემოკრატიული რესპუბლიკის დასუსტებას. ამას ისახავდა მიზნად საქართველოს კომუნისტური პარტია, რომელმაც 1920 წლის 7 მაისს ხელშეკრულებით, რუსეთსა და საქართველოსშორის რომ დაიდო, ლეგალური პარტიის უფლებები მოიპოვა. ყველაზე აქტიურად

⁸⁶ ა ნ ზ ო რ თ ო თ ა ძ ე , რადა ხნავთ, ანურად სთესავთ თქვენ ჩემსა სათამბაქოსა, გაზ. «სახალხო განათლება», 1990 წ. 14 ივნისი, 124 (4235), გვ. 10; ს ო ლ ო მ ო ნ ლ ე კ ი შ ვ ი ლ ი, პასუხად ისტორიკო ს. ლაკობას, იქვე, გვ. 9, 14.

დემოკრატიული საქართველოს მტრები განაპირა მხარეებში მოქმედებდნენ. ამ ძალების მოქმედების შედეგი იყო საქართველოს დემოკრატიული სახელმწიფოს საწინააღმდეგოდ მიმართული გამოსვლები აფხაზეთში.

1921 წლის 25 თებერვალს რსფსრ მიერ საქართველოს ფაქტობრივი ანექსიის და აქ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ აფხაზეთში მიმდინარე პროცესები ვრცლად ასახული აფხაზი ბოლშევიკების ლიდერის ნესტორ ლაკობას გამოსვლებსა და წერილებში⁸⁷. 1921 წლის მარტში რევოლუციურმა კომიტეტმა გამოსცა დეკლარაცია აფხაზეთის შესახებ. 29 მარტს ამიერკავკასიის ხელმძღვანელი ამხანაგების თათბირზე გადაწყდა აფხაზეთის სსრ შექმნა. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ აფხაზი ბოლშევიკები ნ. ლაკობა და ვ. ეშბა, მოითხოვდნენ რა დამოუკიდებლობას აფხაზეთის სახელით, მთლიანად უგულბელყოფდნენ აფხაზეთის ქართული მოსახლეობის ინტერესებს. საქართველოს კომპარტიის IV ყრილობაზე ლაკობამ აღნიშნა, როს საკითხი აფხაზეთის დამოუკიდებელი რესპუბლიკის შექმნის შესახებ მის და ე. ეშბას მიერ დაყენებულ იქნა ბათუმის თათბირზე 1921 წლის 29 მარტს. ამ თათბირის მუშაობაში მონაწილეობდნენ კავშიუროს წევრები: სერგო ორჯონიკიძე, სარკო ქავთარაძე, მალაქია ტოროშელიძე, შავლა ელიავა, ნესტორ ლაკობა და ეფრემ ეშბა თავიანთ მოთხოვნას ასაბუთებდნენ აფხაზეთში ეროვნებათაშორის შუღლის აღმოფხვრის და ნამდვილი საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების აუცილებლობით. ამ დამოუკიდებლობას ისინი მოითხოვდნენ, «როგორც აბრას» (Как вывеску) და დროებით ღონისძიებად თვლიდნენ, რაზედაც ქართველმა ბოლშევიკებმა უპასუხეს, რომ «თუ ეს დამოუკიდებლობა აფხაზეთს ესაჭიროება ჭეშმარიტი საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებასთვის, მაშინ მიღეთ ის არა მხოლოდ როგორც აბრა, არამედ როგორც ნამდვილი დამოუკიდებლობა»⁸⁸.

1922 წლის 15 თებერვალს, აფხაზეთის საბჭოების პირველ ყრილობაზე ე. ეშბამ განაცხადა, რომ ხალხის, მშრომელთა ინტერესებისათვის, რათა დავეხმაროთ ნაციონალიზმისაგან განთავისუფლებაში აუცილებელია გამოცხადდეს აფხაზეთის დამოუკიდებლობა, ეს უნდა გაკეთდეს მიუხადავად იმისა, რომ მსოფლიოში არსად ასეთი პატარა რესპუბლიკა არ არსებობს, და შემდეგ - «და მაშინ პასუხისმგებელ მუშაკთა სხდომაზე აუცილებლად იქნა მიჩნეული დროებით მაინც გამოცხადებულიყო აფხაზეთის დამოუკიდებლობა»⁸⁹. როგორც ახედავთ, აფხაზი ბოლშევიკების ლიდერები, რომელთაც შესანიშნავად ესმოდათ თავიანთი მოთხოვნების უკანონობა, ამ მოთხოვნებს «განსაკუთრებული მდგომარეობით» ასაბუთებდნენ და დროებით ღონისძიებად თვლიდნენ.

უნდა აღინიშნოს, რომ დათმობაზე, რომელმაც გააოცა აფხაზი ბოლშევიკები, ქართველი ბოლშევიკების ლიდერები შემთხვევით არ წასულან. მოლაპარაკება მიმდინარეობდა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების განმტკიცებისათვის ბრძოლის ვითარებაში. ქართელ ბოლშევიკებს ძალიან ესაჭიროებოდათ აფხაზი ამხანაგების მხარდაჭერა. მაგრამ ქართველი ბოლშევიკების ლიდერებს არ აინტერესებდათ და არც აწუხებდათ ის გერემოება რომ ამ დათმობით ისინი ხელყოფდნენ საქართველოს ერთიანობას, მის ისტორიულ საზღვრებს, რომლის

⁸⁷ Н. Л а к о б а . Статьи и речи, Сухуми, 1987.

⁸⁸ .Л а к о б а . Статьи и речи.

⁸⁹ Революционные комитеты Абхазии в борьбе за установление и упрочение Советской власти. Сборник документов и материалов. Сухуми, 1961, с. 350

დასაცავად ქართველი ხალხი საუკუნეების მანძილზე იბრძოდა. მათ არ აინტერესებდათ, ანგარიშს არ უწევდნენ ქართველი ხალხის კანონიერ უფლებებს, განსაკუთრებით ქართველი ხალხის იმ ნაწილსა, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე ცხოვრობდა რა საკუთარ მიწა-წყალზე და საკუთარ სამშობლოში, საქართველოში, ამიერიდან უნდა ეცხოვრა სხვა სახელმწიფოში. ისინი ამ გადაწყვეტილებას იღებდნენ იმ პირობებში და ახალ სახელმწიფოს აყალიბებდნენ იმ საზღვრებში, რომელიც ისტორიულად საქართველოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა, სადაც, როგორც მანამდე, საუკუნეთა მანძილზე, ისე მაშინაც, აფხაზეთის სს რესპუბლიკის შექმნის დროსაც, მოსახლეობის უმრავლესობას ქართველები შეადგენდნენ. ამ ქართველების ინტერესები არ აინტერესებდათ და მათი ბედი არ აწუხებდათ არც აფხაზ ბოლშევიკებს და რაც ნიშანდობლივია, არც ქართველ ბოლშევიკებს, რომელთათვის მთავარი საკუთარი ხელისუფლების შენარჩუნება და განმტკიცება იყო.

რომ ეს ე.წ. დამოუკიდებელი აფხაზეთის სსრ ხელოვნურად შექმნილი ერთეული იყო, რომლის საქართველოდან განცალკავებით არსებობა ეკონომიკურად, ისტორიულ-კულტურულად და იმდროინდელი ვითარებიდან გამომდინარეც სრულიად არაკანონზომიერი და გაუმართლებელი იყო, ეს მაშინვე გაცხადდა და, როგორც ცნობილია, ამავე აფხაზი ლიდერების თხოვნით და თაოსნობით მალევე გაუქმდა.

უნდა აღინიშნოს, რომ რევოლუციურ ვითარებაში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ 20-იან წლებში ადგილი ჰქონდა რიგი დამოუკიდებელი რესპუბლიკების გამოცხადებას, მაგ. სტავროპოლის, ყუბანის, შავიზღვისპირეთის და სხვათ, რომელნიც მალე რსფსრ-ის ოლქებად იქცნენ, მსგავს შემთხვევებს ამიერკავკასიაშიც ჰქონდა ადგილი.

როდესაც საგანგებოდ მიუთითებთ აფხაზეთის ასსრ-ში ქართული მოსახლეობის მრავალრიცხოვნებაზე, საჭიროა აღინიშნოს, რომ ეს არის ბუნებრივი და კანონზომიერი მდგომარეობა, რადგან მთელი თანამედროვე აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორია, ძირითადად, ქართული სახელმწიფოების უშუალო შემადგენელი ნაწილი იყო. აქ უძველესი დროიდან ქართველური ეთნოსი მოსახლეობდა. ეს, რასაკვირველია, არ ნიშნავს იმას, რომ გამორიხულია აბაზგ-აფშილთ არაქართული, ჩრდილოკავკასიური წარმომავლობის დაშვების შესაძლებლობა, მაგრამ ეს აბაზგ-აფშილები აქ ყოველთვის უმცირესობას შეადგენდნენ.

ამასთანავე, მართალია, აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს მათი ეთნიკური წარმომშობის საკითხები, მაგრამ ისტორიულ-კულტურულად აფხაზები რძო ქართველები იყვნენ, ეს არ შეიძლება დავას იწვევდეს, ხოლო რაც შეეხება იმათ, ვინც თავის თავს აფსუას უწოდებენ აქ ორი მოდელი შეიძლება არსებობდეს. თუ აბაზგ-აფსილები ქართველური მოდგმისანი იყვნენ, შემდეგ, როდესაც მოსულმა აფსუებმა დაიკავეს მათი საცხოვრებელი ადგილები (მათთან ერთადაც დასახლდნენ) ქართველები მოსულებსაც «აფხაზებს» უწოდებდნენ. მაგრამ თუ აბაზგ-აფსილები წარმომშობით არ იყვნენ ქართველები და ეს ეთნიკური თვითშეგნება მათ შენარჩუნებული ჰქონდათ, მოსულმა, მონათესავე აფსუებმა, გააძლიერეს საკუთრივ აფხაზური (ამ სიტყვის ვიწრო გეგებით) ელემენტი, მოიტანეს საკუთარი ენა და ჩვევები და მას შემდეგ, რაც შექმნილ ისტორიულ ვითარებაში გაიმარჯვა დეცენტრალისტურმა ტენდენციებმ თანდათან გაძლიერდა

ავსუური თვითშეგნება და ჩამოყალიბდა აფსუათა ერი, რომელსაც ჩვენ, ძველი ტრადიციებისამებრ, აფხაზებს ვუწოდებთ.

ყურადსაღებია ერთი გარემოებაც, მ. აბდუმელიშვილი თავის წიგნში⁹⁰ და სხვა შრომებში განიხილავს აფხაზური სამი ჯგუფის ანთროპოლოგიურ თავისებურებებს და განსაზღვრავს მათ ადგილს კავკასიურ ანთროპოლოგიური ტიპების სისტემაში. მის მიერ შესწავლილია ოჩამჩირის, გაგრისა და გუდაუთის რაიონების აფხაზები და აფხაზთა მცირე ჯგუფი, რომელიც მუჰაჯირობის დროს გასახლდა აფხაზეთიდან და დღემდე მკვიდრობს ბათუმის რაიონში. ავტორის დასკვნით, ოთხივე ეს ჯგუფი, ყოველგვარი რეგიონული თავისებურებების გარეშე, თავსდება აგილობრივი, ქართული ანთროპოლოგიური ტიპების ვარიაციების ფარგლებში, ე.წ. წინააზიური რასის შავიზღვისპირული ანთროპოლოგიური ტიპის შემადგენლობაში და, ამდენად, უპირისპირდება ენობრივად მათ მონათესავე ადიღურ ჯგუფებს, რომელნიც, თავის მხრივ, შედიან პონტური რასის ადიღური ნაირსახეობების შემადგენლობაში. აღსანიშნავია, რომ ზუსტად ანალოგიურ დასკვნამდე მივიდა აფხაზი ანთროპოლოგი ი. ლადარია შესაბამისი ჯგუფების კვლევისას.

როგორც ცნობილია, ისტორიული საქართველოს (ძირითადად დასავლეთ და ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოს) დიდ ტერიტორიაზე გავრცელებულია სვანური და მეგრული ტოპონიმები, რაც იძლევა საფუძველს ვარაუდისათვის, რომ ეს ტოპონიმები, მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი მაინც, არის არა საკუთრივ სვანური ან მეგრული, არამედ ფუძე ქართული ენის კუთვნილებაა, საიდანაც ნაწილი სვანურს შემორჩა, ნაწილი მეგრულს, და არ შევიდა ქართულში. რაც, თავის მხრივ, მიუთითებს ამ ტოპონიმების გავრცელების ტერიტორიაზე უძველესი დროიდანვე ქართული ეთნოსის არსებობას.

დღეს ისინი, ვინც თავის თავს აფსუებს უწოდებენ და ვისაც ჩვენ აფხაზებს ვუწოდებთ, როგორც უკვე ვთქვით, ქმნიან ერს, რომელსაც საქართველოს გარდა სხვა სამშობლო არა აქვს.

აფხაზები (აფსუები) და ქართველები დასავლეთ საქართველოს ერთნაირად მკვიდრი მოსახლეობაა, ერთნაირი უფლებებით ამ მიწაწყალზე, დამპყრობელი არც ქართველია და არც აფხაზი. ესაა დღევანდელია, რაც ითქვა, ეს არის ისტორია. ქართველები აქ უძველესი დროიდან ცხოვრობენ, აფხაზები ან უძველესი დროიდან ან XVII საუკუნიდან, ან უძველესი დროიდანაც და XVII საუკუნიდანაც.

ამგვარად, აფხაზი არაერთმნიშვნელოვანი კრებით სახელია. აზაზ-აფხაზიდან ის ფართოვდება დასავლელქართველის ცნებამდე (VIII ს.) დასავლელქართველიდან ზოგადად ქართველამდე (X ს.) აფხაზთა სამთავოს შექმნის შემდეგ (XVII ს.), როდესაც «აფხაზეთი» უკვე საკუთრივ აფხაზეთის სამთავროა, ჩვენ არ ვიცით, იმდროინდელი ქართველები ვის უწოდებდნენ აფხაზებს, ამ სამთავროს ყველა მცხოვრებთ, თუ მხოლოდ იმათ, ვინც თავიანთ თავს აფსუებს უწოდებდნენ. ალბათ, უფრო საფუძვლიანი იქნება, თუ ვივარაუდებთ, რომ აფხაზთა სამთავროში მცხოვრები ქართველები (მეგრელები) აფხაზებად არ იწოდებოდნენ. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია, რომ XIX საუკუნის რუსულ სტატისტიკურ ცნობარებში დასავლეთ საქართველოში აფხაზები ცალკე არიან მოხსენიებულნი და მეგრელები ცალკე, ამასთანავე სამურზაყანოელები ცალკე არიან გამოყოფილნი, რაც იმას ნიშნავს, რომ ამ დროს

⁹⁰ М.Г. А б д у ш е л и ш в и л и . Антропология древнего и современного населения Грузии, Тб., 1964.

ისინი ჯერ კიდევ არ არიან ბოლომდე გააფხაზებულნი. ის გარემოება, რომ XVII საუკუნიდან გვხვდება «აბაცა» (ჯოვანი და ლუკა) ხოლო XIX საუკუნეში უსლარი საგანგებოდ მიუთითებს, რომ აფხაზი აფსუაა, იძლევა საფუძველს ვარაუდისათვის, რომ აფსუები აქ სწორედ XVII საუკუნიდან ჩნდებიან.

აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის შექმნის შემდეგ «აფხაზეთი» ამ ავტონომიურ წარმონაქმნს ეწოდება, ხოლო «აფხაზი» მასში მცხოვრებთა იმ ნაწილს, რომელიც თავის თავს «აფსუას» უწოდებს.

АБХАЗЫ И АБХАЗИЯ

Абхазская АССР расположена в современной западной части Грузии (в исторической Западной Грузии).

Относительно древнейшей этнической карты Грузии, собственно ее черноморского побережья, в научной литературе имеются разногласия. Но эти разногласия касаются настолько далеких времен (VI-V тыс. до н. э.), когда исключена возможность определения конкретного этноса. Но с III или II тысячелетия до н. э., когда картина сравнительно проясняется, в западном Закавказье в основном предполагается наличие картвельского (грузинского), собственно западногрузинского этноса.

Археологический материал, обнаруженный в этом регионе, с указанного времени и до античной эпохи, дает основание предполагать наличие здесь единой колхидской (западногрузинской) культуры, внутри которой, по заключению специалистов, выделяются отдельные регионально-локальные варианты, но в целом это колхидская культура⁹¹.

Во II-I тыс. до н. э. картвельский этнический элемент широко распространен как в горной, так и низинной части Западной Грузии, одним из подтверждений чего может служить сванская (картвельская) топонимика: например, сванское (картвельское) происхождение названия города Цхуми (Сухуми; рцхила - граб)⁹².

Эти выводы подкреплены данными греческой мифологии о прибытии аргонавтов в Колхиду и основанным на лингвистическом исследовании предположением о наличии здесь картвельского языка во время прибытия аргонавтов (II тыс. до н. э.), т. е. в эпоху древнейших греко-колхских контактов⁹³.

Указанные выводы всецело подтверждаются данными греческих письменных источников (Гекатей Милетский - V в. до н. э., Геродот - V в. до н. э., Скилакс Кариандский - IV в. до н. э., Страбон - грань первых веков древнего и нового летоисчисления и др.), на основе которых в специальных научных исследованиях указано, что в это время царство Колхида охватывало всю низинную часть Западной Грузии. При этом, видимо, территория до Диоскурии (Сухуми) заселена была, в основном, собственно колхами, а севернее начинался этнически более пестрый мир, где совместно с колхами упоминаются и северокавказские племена (например, керке-ты, которых считают черкесами). Для определения этнической карты Западной Грузии немаловажное значение имеет тот факт, что авторы II в. Флавий Арриан и Клавдий Птолемей около Никопсии (Туапсе) упоминают пункт Лазикю. Следует учесть и то обстоятельство, что Арриан этот пункт именует "Древней Лазикой", что является

⁹¹ Джaparидзе О.М. Западногрузинская культура. См. Очерки истории Грузии, т.1, Тбилиси, 1989, с.119-140.

⁹² Меликишвили Г.А. К вопросу об этнической принадлежности населения древней Грузии. См. Очерки истории Грузии, т 1, с.112, 183.

⁹³ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1984, с.907-909.

неоспоримым документом наличия здесь лазского (колхского, т. е. грузинского) населения⁹⁴.

На основании данных античных письменных источников, как уже было отмечено, совершенно очевидно, что в VI- I вв. территория современной Абхазской АССР полностью входила в пределы Колхидского царства. При этом с Апсароса (ок. Батуми) до Диоскурии (Сухуми) проживали собственно колхи. Севернее колхов в горах проживали также картвельские племена сванов. В этой связи заслуживает внимание сообщение Страбона, что сваны живут вблизи Диоскурии⁹⁵.

С I-II вв. н. э. в греческих письменных источниках на территории современной Абхазской АССР упоминаются апсилы и абазги⁹⁶.

Вопрос о том, с каких времен проживают здесь упоминаемые в письменных источниках с I-II вв. апсилы и абазги, является спорным. По мнению некоторых исследователей, они проживали здесь с древнейших времен, но т.к. входили в колхский историко-этно-культурный мир, то в более ранних источниках их пребывание не отразилось. Существует и такая точка зрения, что они появились тут после начала переселения племен с Северного Кавказа.

Мнения расходятся и по вопросу этнической принадлежности апсилов и абазгов. Часть ученых считает их племенами северокавказского, адыгейского происхождения. Многие высказывают предположение, что они являются такими же картвельскими (грузинскими) племенами, как проживающие вокруг них эгры (лазы), сваны и другие племена, а современные абхазы - это племя апсуа, переселившееся с Северного Кавказа в XVII в. существует и миграционно-автохтонная теория, т. е. частично местного, частично пришлого происхождения современных абхазов.

Высказано предположение, что упомянутые в ассирийских надписях XI в. до н. э. "абешла" (как нарицательное имя горцев северо-западной Малой Азии) являются предками апсилов, которые затем переместились с юга на север.

"Апсилия" античных авторов соответствует "Абшилети" грузинских письменных источников. Абшилети упоминается в "Картлис цховреба" (сочинение Джуаншера) в связи с походом Мервана ибн Мухаммеда в Западную Грузию в 30-х годах VIII в.⁹⁷. Апсилию и ее правителя Мариноса упоминает византийский историк Феофан Хронограф в связи с событиями начала VIII в.⁹⁸. С этого времени в грузинских и византийских письменных источниках Абсилия-Абшилети не упоминается, что обусловлено тем, что Абсилия в результате ее аннексии Абазгией прекратила существование как политическая единица⁹⁹, и на Абсилию распространилось название "Абазгия".

Приблизительно с VI века начинается расширение значения термина Абазгия-Абхазети. После распада Колхидского царства в Западной Грузии образовалось

⁹⁴ По данному вопросу существует обширная литература, в данном случае укажем: Ингорквва П. Георгий Мерчуле, Тбилиси, 1954, с.130-146 (на груз.яз.); Инадзе М.П. К вопросу об этническом составе населения северо-восточного Причерноморья в античную эпоху. См. Вестник отделения общественных наук АН ГССР, 2, 1960, с. 145-162 (на груз.яз., рез. на русск.яз.); Меликишвили Г.А. Колхида в VI-IV вв. до н.э. См. Очерки истории Грузии, I, с.223; Анчабадзе З.В. Очерк этнической истории абхазского народа, Сухуми, 1976, с.27; Мухелишвили Д.Л. Основные вопросы исторической географии Грузии, т.1, Тбилиси, 1977, с.46 (на груз. яз.) и др.

⁹⁵ Меликишвили Г.А. Указ. соч., с.283; ср. Инадзе М.П. Указ. соч., с. 151.

⁹⁶ Плиний. Натуральная история, VI, SC, II, с. 178, 179; Флавий Арриан Периплус, SC, I, с.222, см. Инадзе, указ. соч., с. 156.

⁹⁷ Картлис цховреба, I, Тб., 1955, с.235; Джуаншер Джуаншеряни. Жизнь Вахтанга Горгасала. Перевод, введение и примечания Г.В. Цулая, Тб., 1986, с.103.

⁹⁸ См. Георгика, IV, ч.1, Сведения византийских писателей о Грузии. Греческий текст, грузинский перевод и комментарий С.Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1952, с. 112;

⁹⁹ Анчабадзе З.В. Из истории средневековой Абхазии, Сухуми, 1959, с.66.

несколько зависимых от Рима политических единиц, среди которых Флавий Арриан упоминает абазгов и апсилон¹⁰⁰.

Во второй половине II в. Западная Грузия объединилась в Лазское (Эгрисское) царство. Часть собственно Абсилии - с реки Эгрис-цкали (Галидзга) до р. Кодори, вошла непосредственно в пределы Лазики, а часть - севернее р. Кодори, была объединена с Абхазией, которая являлась вассалом Лазского царства¹⁰¹.

Лазика греческих письменных источников являлась непосредственной приемницей Колхиды. Византийский Аноним V в., историки VI века: Прокопий Кессарийский, Иоанн Лид, Агафий Схоластик, повествуя о лазике и лазах, как правило, отмечают, что лазы - потомки древних колхов, эти два понятия они упоминают как синонимы. Например. "Колхида, которая ныне именуется Лазикой", пишет Прокопий Кессарийский.¹⁰²

В VI в. (вследствие ирано-византийских войн) Лазское царство ослабло, из царства выделилась Абазгия, которая подчинилась непосредственно императорской власти, князья (мтавары) Абазгии стали вассалами византийских императоров. Началось постепенное усиление Абазгии, которая в VI в. включила в свой состав территорию соседней Санигии, Миссиминии, и затем Апсилии¹⁰³.

Некоторые исследователи ставят под сомнение картвельское происхождение санигов и миссимиян (Инал-Ипа, Анчабадзе), но, на наш взгляд, научно более обосновано мнение тех исследователей, которые считают их картвельскими племенами (Джанашиа, Ингорква, Каухчишвили, Инадзе). При этом в данном случае для нас важно то обстоятельство, что культурно-исторически они, бесспорно, грузины. Заслуживает внимания то обстоятельство, что грузинский историк Джуаншер, повествуя о событиях 30-х годов VIII в., собственно о походе арабского полководца Мервана ибн Мухаммеда в Западную Грузию, отмечает, что Мерван разрушил город "Абшилети и Абхазети Цхуми"¹⁰⁴. При этом надо учесть, что именно такое прочтение текста (город "Абшилети и Абхазети") сохранилось в древнейшем дошедшем до нас списке "Картлис цховреба" (т. н. царицы Анны), а в более поздних списках "Абшилети" не упоминается. Видимо, автору было известно, что Цхуми был городом Абшилети, но в 30-х годах VIII в. эта территория политически являлась Абхазией и поздним редакторам или переписчикам "Картлис цховреба" это было непонятно, и они убрали указанный пассаж и в отношении Цхуми оставили определение, что Мерван разорил город Абхазии Цхуми.

С 80-х годов X в., когда произошло объединение Абхазии и Эгриси и образовалось единое западногрузинское государство, произошло дальнейшее расширение значения этого термина ("Абхазети"- "Абазгией" именовалась уже вся Западная Грузия, абхаз-абазгом как собственно абхаз, так и каждый западный грузин).

В 80-х годах VIII века, при объединении Западной Грузии, главой государства стал князь (мтавар) абхазов Леон. Это государство простиралось от Никопсии до бассейна р. Чорохи, от Черного моря до Лихского (Сурамского) хребта и признавало сюзеренитет Византии. Глава государства, как было отмечено, именовался "мтавар"-ом (князем)¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Флавий Арриан. Путешествие вокруг Черного моря. Грузинский перевод, исследование, комментарий и карта Н. Кечагмадзе, Тбилиси, 1961, с.42-43.

¹⁰¹ Мухелишвили Д.Л. Историческая география Грузии IV-X вв., см. Очерки истории Грузии, т. II, 1988, с.383-386.

¹⁰² См. Георгика, II, Тб., 1936. с.47.

¹⁰³ Анчабадзе З.В. Указ.соч., с.62-67.

¹⁰⁴ Картлис цховреба, I, с.235.

¹⁰⁵ Иоане Сабанидзе. Мученичество Або Тбилели. Памятники древне-грузинской агиографической литературы, I, 1963, с.59; русск. пер. Кекелидзе К.С, см. Этюды из истории древнегрузинской литературы, XII, Тб. 1974, с.120; Матиане Картлиса, КЦ. Русский перевод, введение и примечания М.Д.Лорткипанидзе, Тб., 1977, с.28.

По сведениям грузинских письменных источников (а других источников нет), последний представитель картлийского царствующего дома, бездетный Арчил свою племянницу, дочь царя Мира, выдал замуж за Леона Абхаза, которому передал корону Эгриси¹⁰⁶. Указанное обстоятельство дает основание предположить, что объединение Эгриси и Абхазии, то есть создание единого Западногрузинского государства, было добровольным, династическим актом¹⁰⁷. Затем Леон (в конце VIII в.) освободился от вассалитета Византии, объявил себя царем "и завладел Абхазией и Эгриси до Лихи"¹⁰⁸. Абхазия являлась наследственным владением Леона, таким же наследственным владением стало для него полученное по линии жены Эгриси, и обеими этими странами он одинаково "завладел", подчинив их своей власти, и назвался "царем абхазов"¹⁰⁹. Царем абхазов назвался потому, что династия была из Абхазии. Происхождение, этническая принадлежность царей абхазов неизвестна. По этому вопросу в письменных источниках нет никаких указаний. Ряд исследователей, считает их собственно абхазами, некоторые – греками, так как они были ставленниками Империи, ряд – грузинами. Все эти мнения остаются в сфере предположений, с одинаковым правом на существование. Но главное не это, главное и существенное в том, что Абхазское царство по преобладающему большинству населения, языку, культуре, письменности, государственной политике было грузинским государством, а цари абхазов, по этим же данным - грузины. Следует учесть и то обстоятельство, что армянские историки XI в. (например, Иоанн Драсханакертци) это государство именуют "Эгриси", их царей - "царями Эгриси", а жителей - "эгрисцами"¹¹⁰.

Абхазское царство было грузинским государством, большинство населения царства составляли грузины: карты, эгры, сваны, часть - собственно абхазы. По сообщению Вахушти Багратиони, Абхазское царство состояло из восьми административных единиц - эриставств¹¹¹. Собственно абхазами были заселены эриставства Абхазское и частично - Цхумское, остальные шесть - Эгрисское (центр Бедиа), Гурия, Рача-Лечхуми, Сванети, Аргвети (центр Шорапани), низинная Имерети (центр Кутаиси) - были заселены грузинами.

Именно в период существования Абхазского царства (IX-X вв.), при активном содействии абхазских царей, Западная Грузия в церковном отношении вышла из подчинения Константинопольского патриархата и вошла в состав Мцхетской кафедры. Данный вопрос изучен в трудах Н. Бердзенишвили, П. Ингороква, К. Кекелидзе, С. Каухчишвили, З. Анчабадзе и др. Хотя существуют некоторые разногласия относительно даты этой большой церковной реформы, но сообщения греческих и грузинских письменных источников бесспорно указывают, что выделение западногрузинской церкви из Константинополя и вступление в лоно Мцхетского католикосата произошло в IX-X вв.¹¹²

Конечно, очень трудно было освободиться от политического подчинения Византийской Империи, но гораздо труднее было выйти из церковного подчинения и искоренить не только господство, но и церковно-культурное влияние Империи. С этой целью абхазские цари упраздняли греческие епископские центры, которые являлись опорой Константинополя, и взамен учреждали новые грузинские центры. Были упразднены греческие епархии в Фазисе (Поти), Гудае и др. При абхазском царе

¹⁰⁶ Джунаншер. Картлис цховреба, I, с.243, указ. русский пер., с. 106.

¹⁰⁷ Ингороква П. Указ соч., с.189-218; Анчабадзе З.В. Указ. соч., с.100-105.

¹⁰⁸ Матиане Картлиса, КЦ., I, 251, указ. русский пер., с.28.

¹⁰⁹ Там же.

¹¹⁰ Иованес Драсханакертци. История Армении. Армянский текст, грузинский перевод и комментарий Е. Цагарейшвили, Тб., 1965, с.с.38, 64, 109, 111, 119, 257 ...

¹¹¹ Вахушти Багратиони. История царства грузинского. См. Картлис цховреба, IV, Тбилиси, 1973, с.796 (на груз. яз.).

¹¹² Рассмотрение вопроса с обзором источников и литературы. См. М. Лордкипанидзе. Абхазское царство, в кн. Очерки истории Грузии, II, Тбилиси, 1988, с. 287-292.

Георгии II (922-957) была учреждена Чхондидская кафедра в Мартвили, при Леоне III (957-963) - кафедра в Мокви, взамен упраздненной кафедры в Гудава (ок. Очамчире) Баграт III (975-1014) учредил кафедру в Бедиа¹¹³. Эти новые епископские кафедры стали центрами грузинской культуры. Грузинская церковь с грузинским языком противостояла греческой церкви и греческому языку, т. к. при господстве греческой церкви, которая вела богослужение на греческом языке, официальным языком являлся греческий, что препятствовало использованию грузинского языка в Западной Грузии,

В Абхазском царстве были созданы грузинские агиографические и гимнографические произведения, при дворе абхазских царей на грузинском языке была составлена хроника абхазских царей, т.н. "Диван абхазских царей", здесь строились памятники грузинской архитектуры, Абхазское царство принимало активное участие в той большой борьбе, объективным результатом которой явилось объединение грузинских земель и создание единого грузинского феодального государства. Как уже было сказано, весь этот сложный исторический процесс, отраженный в греческих письменных источниках, собственно в списках церковных кафедр, подчиненных Константинополю, в грузинских письменных источниках изучен и представлен в трудах ряда историков¹¹⁴.

Если бы Абхазское царство было не грузинским, а собственно абхазским государством, то его столицей был бы не город Кутаиси, древний центр грузинской культуры, расположенный в середине грузинского населения, а Анакопия, бывший центр Абхазского эриставства, церковь или не выделилась бы из Византийской епархии, а если и выделилась бы, то образовалась бы в собственно абхазскую церковь и не вошла бы в состав всегрузинской, Мцхетской кафедры, где богослужение велось на грузинском языке,

С выделением из Константинопольской патриархии грузинский язык окончательно занял свое законное место во всей Западной Грузии, став языком богослужения, канцелярии¹¹⁵. С конца IX века в Абхазии уже засвидетельствована грузинская эпиграфика¹¹⁶. С этого времени в Абхазии на церквях, мостах и других сооружениях, как правило, имеются грузинские надписи¹¹⁷.

Огромное значение имеет тот факт, что существующие в грузинском средневековом зодчестве западногрузинская (Абхазская), кахетская, таокларджетская, картлийская архитектурные школы, содержа в себе местные отличия, имеют общегрузинский характер¹¹⁸. Следует подчеркнуть то обстоятельство, что эти общие характерные черты в памятниках архитектуры отдельных независимых грузинских государств проявляются до воссоединения грузинских земель в единое государство (X в.), что является подтверждением существования их общих древнейших исторических корней, принадлежности к общегрузинской культуре.

Как уже отмечалось, с созданием единого западногрузинского государства происходит дальнейшее расширение значения терминов "Абхазия" и "абхаз", и они уже

¹¹³ Картлис цхозреба, I, Матиане Картлиса, с.265, 270, 281, указ. русский пер., с.34, 36, 42.

¹¹⁴ Бердзенишвили Н.А. Вазират в феодальной Грузии, см. ВИГ. III, 1966, с.47-57 (на груз, яз.); Ингорква П. Георгий Мерчуле. Тб... 1954, с.231-244 (на груз, яз.); Лордкипанидзс М.Д. Политическое объединение феодальной Грузии. Тб., 1963. с. 188-194 (на груз. яз.); Анчабадзе З.В. Из истории средневековой Абхазии, с. 144-154; Очерки истории Грузии. II, Тб., 1988, 286-292.

¹¹⁵ Джанашиа С.Н. Из истории Абхазского царства. Труды, II, 1952. с.306.

¹¹⁶ Бгажба Х.С. Из истории письменности в Абхазии. Тб. 1967, с. 13.

¹¹⁷ Наличие греческой эпиграфии, как собственно в Абхазии и всей Грузии имеет свое объяснение. В античную эпоху это вызвано явлениями другого характера, а в христианскую приверженностью к греческому православному толку.

¹¹⁸ Беридзе В.В. Место памятников Тао-кларджети в истории Грузинской архитектуры. Тбилиси 1981, с.132.

обозначают всю Западную Грузию, вернее объединенное западногрузинское государство и всех западных грузин (как абхазского, так и неабхазского племени)¹¹⁹.

Еще более расширяется значение терминов "Абхазия" и "абхаз" с конца X в., т. к. в титулатуре царей объединенного грузинского государства на первом месте стоял титул "царь абхазов". Законный наследник царского рода Багратиони, Баграт, затем первый царь единой Грузии Баграт III (975-1014), который по материнской линии был и единственным законным наследником западногрузинского трона "царей абхазов", в силу создавшейся ситуации сперва был коронован на западногрузинский трон и получил титул "царя абхазов", а титул "царь картвелов" он получил лишь в начале XI в., после смерти своего предшественника "царя картвелов", и потому он именовался: "царь абхазов, царь картвелов". После воссоединения Кахети и Эрети к его титулу прибавилось: "царь эров и кахов". и на данном этапе титулатура царей единого грузинского средневекового государства сложилась так: "Баграт - царь абхазов, картвелов, эров, кахов".

В грузинских письменных источниках того времени "Абхазия" и "абхаз", как правило, употребляются в смысле вообще "Грузия" и "грузин"¹²⁰.

Именно потому, что в титулатуре грузинских царей на первом месте стоял титул "царь абхазов", в иностранных письменных источниках "абхаз" употреблялся в смысле "грузин" и "Абхазия" - в смысле "Грузия" (Сакартвело). При этом эти иностранные авторы (греки, арабы, русские и др.) прекрасно знали, что "Абхазия" - та же Иберия, т. е. Грузия. Например: византийский историк XI в. Георгий Кедрин царя Грузии Георгия I (1014-1027) именует архонтом Абазгии, а его сына - царя Баграта IV (1027-1072) - архонтом Иберии. Византийский историк Иоанн Зонара (конец XI в. - нач. XII в.) того же Баграта именует архонтом Абазгии. Кедрин, рассказывая о походе императора Василия II в Грузию пишет: Василий выступил против Георгия Абазга и направился в Иберию. Т. е. для византийцев этого времени абазг (Абазгия) и ибер (Иберия) - идентичные понятия. Так же идентичны понятия грузин и абазг для восточных (арабских, персидских) авторов данного времени. Арабский географ и историк XIII в. Якут пишет, что Абхазия страна, населенная христианами, которых именуют курджами (т. е. грузинами). Сельджукский хронист XIII в. Ибн Биби о царице Грузии Тамар пишет, что она, царь гурджов (грузин), управляет абхазским царством, столицей которого является Тбилиси. Абхазию отождествляют с Грузией Низами Ганджеви, Хакани и др. Следует указать, что русские средневековые летописи прямо указывают, что ибер и абхаз идентичные понятия¹²¹. Можно привести еще много примеров, но по данному вопросу существует специальное исследование, и вывод один, что термин "абхаз" (в разных формах) в грузинских и иностранных письменных источниках, как правило, суть грузин¹²².

Собственно Абхазия, которая в западногрузинском царстве была представлена двумя административными, единицами (эриставствами), в период единого грузинского средневекового государства представлена одним эриставством, во главе которого находится Шервашидзе¹²³.

Если для царей объединенной Грузии, как и вообще для грузин, абхаз не был бы таким же грузином, как эгр, карт, ках..., тогда цари Грузии, наверное, постарались бы внести изменение в свою титулатуру. В титулатуре грузинских царей в течение веков весьма почетное место занимали византийские придворные титулы - курапалат, кесарь и др. Царь Давид IV Строитель (1089-1125), оценив реальное политическое положение

¹¹⁹ Лордкипанизе М.Д. Абхазское царство. См. Очерки истории Грузии, II, с. 285.

¹²⁰ Абхазия и абхазы средневековых грузинских повествовательных источников. Грузинские тексты на русский язык перевёл, предисловием и примечаниями снабдил Г.А. Амичба, Тб, 1988, с.3

¹²¹ Повесть временных лет. Ч. II, М., 1950, 213.

¹²² Пайчадзе Г.Г. Название Грузии в русских письменных исторических источниках. Тбилиси, 1989.

¹²³ История и восхваление венценосцев Картлис цховреба, I, с 33-34.

Грузии, отказался от этих титулов, хотя его непосредственные предки упорно добивались этих титулов и с гордостью именовались курапалатами, кесарями... Сам Давид, еще в бытность царевичем, был удостоен высоких византийских титулов, но легко отказался от них. Но вопрос относительно титула "царь абхазов" не был и не мог быть поставлен, т. к. "царь абхазов" суть "царь Западной Грузии", "царь западных грузин".

Древние абхазы, картвелы они по происхождению или нет, по истории и культуре были такими же грузинами, как эгры, сваны, карты, кахи и все картвельские этнические группы и такое же участие принимали в строительстве грузинского государства и грузинской культуры, как все картвельские племена (Н. Бердзенишвили)

После максимального расширения значения терминов "Абхазия" и "абхаз" начался обратный процесс.

В конце XV в. единое грузинское государство распалось на четыре части: царства Картли, Кахети, Имерети и княжество Самцхе Саатабаго. Процесс феодального дробления страны усугублялся, и в пределах царства Имерети образовались княжества Гурия и Самогрело. Собственно Абхазия входила в состав княжества Самегрело, а в XVII в. выделилась в самостоятельное княжество, формально подчиняющееся царю Имерети, во главе с княжеским родом Шервашидзе. Абхазия в бытность свою самостоятельным княжеством в культурно-историческом плане являлась такой же грузинской политической единицей, как и другие княжества, существующие к это время¹²⁴.

Именно с этого времени и начинается обратный процесс, процесс суживания значения терминов "абхаз" и "Абхазия". После создания княжества Абхазия грузины (и не только грузины) Абхазией именовали собственно это княжество. С XV-XVI вв. в ослабевшей Грузии протекают сложные исторические процессы. Имели место факты переселения племен с Северного Кавказа, в результате чего появилось в Кахети лезгинское, в Шида (Внутренней) Картли осетинское и Западной Грузин адыгейское население.

С конца XV - нач. XVI в, на юго-востоке Грузия соседствовала с сильным и агрессивным государством, Сефевидским Ираном, а на юго-западе - с сильным и агрессивным Турецко-османским государством. В течение XVI-XVIII вв. между этими двумя государствами велись почти непрерывные войны.

Эти войны, которые преследовали цели расширения сфер влияния на Ближнем Востоке, одной из основных задач ставили завоевание Грузии, и в течение всего этого времени Грузия являлась ареной военных действий. Грузинские государства, в силу своих возможностей оказывая сопротивление Ирану и Турции, старались использовать одного врага против другого. Лилась кровь на грузинской земле, грузины гибли в неравных боях. В течение этого времени в стране существенно уменьшилось население. В опустошенные низинные регионы спускалось население с гор, а обезлюдившие южные склоны Кавказа заселялись переселенцами с северных склонов Кавказа, которые постепенно спускались в низину.

Нам неизвестно, как именовали себя на своей прародине, на Северном Кавказе, те племена, которые постепенно просачивались на территорию абхазского княжества. Грузины именуют их абхазами. Можно предположить, что, как и сейчас, они и тогда именовали себя апсуа.

С того времени на указанной территории происходили определенные изменения, смещение населения.

С этого же времени начинается ослабление позиции христианства в Абхазском княжестве, что обусловлено усилением языческих обрядов и верований, принесенных

¹²⁴ Бердзенишвили Н.А. Об Абхазии. См. Н. Бердзенишвили. Вопросы истории Грузии, т. III, Тбилиси, 1966, с.288 (на груз. яз.).

пришедшими апсуа с Северного Кавказа и установлением господства Османской империи, которая для укрепления своих позиций старалась распространить ислам.

В Абазгии, куда христианство проникло с первых веков нашей эры и государственной религией было объявлено в VI в., устои христианства пошатнулись.

Грузинские и иностранные письменные источники рисуют реальную картину постепенного сокращения сферы влияния христианства.

После выделения Абхазского княжества из княжества Самегрело между ними началась напряженная межфеодалная усобица.

К концу XVII в. княжество Самегрело потеряло в этой борьбе часть своих владений, территорию между реками Кодори и Ингури. Присоединенная к княжеству Абхазия, эта территория известна в истории под названием Самурзакано.

С этого времени начинается процесс "абхазизации" этого края. Этот процесс хорошо отражен в грузинских и иностранных письменных источниках и освещен в специальной литературе вопроса¹²⁵. Особого внимания заслуживает сообщение о заселении этого края абхазами¹²⁶.

В указанной книге И.Г. Антелава приведен документ начала XIX в., где сказано, что в XVII в. князья Абхазии Шервашидзе, "братья Ростом, Джикешия и Квапу, сыновья Зегнака, поделили страну между собою. Старший из них - Ростом первенствовал в Абхазии от р. Бзыби до Кодори; среднему - Джикешия принадлежала область от Кодори до Галидзи... что касается младшего - Квапу, он занял местность от Галидзи до Ингури. Это место, благодаря смутному времени, было относительно безлюдно, поэтому Квапу из Бзыби, т. е. из владения старшего брата, переселил несколько княжеских и дворянских фамилий: Анчабадзе, Эмухвари, Иналишвили, Маргания, Званбая, Лакербая и Акиртава¹²⁷. Хотя это документ начала XIX в., но так как он вполне согласуется с ситуацией, которая прослеживается по грузинским и иностранным письменным источникам XVI-XVIII вв., то заслуживает полного доверия.

После XV века постепенно учащаются нападения абхазов на разные регионы Западной Грузии, преимущественно Самегрело. Грузинский историк XVIII в. Вахушти Багратиони указывает на неоднократные нашествия абхазов на Грузию (Самегрело)¹²⁸. О таких нашествиях сообщают и иностранные авторы¹²⁹.

По документам XV в. ясно, что Сухуми не является городом Абхазии.

По данным Арканджело Ламберти, Дранда, Мокви, Илори, Бедиа входят в пределы Самегрело¹³⁰. Сведения Арканджело Ламберти особенно важны для XVII в., т. к., хотя он - сторонний наблюдатель, но наблюдатель, который 20 лет жил в этом районе.

Весьма примечательно сообщение, засвидетельствованное в одном документе XV в., что абхазы "отошли от христианства"¹³¹. Грузины прекрасно знали, что абхазы, как и все жители Грузии, издревле были христианами, и они в недоумении от того, что эти христиане отошли от своей веры. Эти отошедшие от христианства абхазы и переселившиеся с севера апсуа совершают нападения на соседние районы. В документе первой половины XVIII в. говорится о том, что абхазы осквернили христианство, отказались от веры¹³². Документальные данные явно указывают, как сужаются границы

¹²⁵ Антелава И.Г. Очерки по истории Абхазии XVII-XVIII вв. Сухуми, 1951; Анчабадзе З.В. Из истории средневековой Абхазии, с.258.

¹²⁶ Антелава И.Г. Указ. соч., с.42-43.

¹²⁷ См. Антелава И.Г. Указ соч., с.42.

¹²⁸ Вахушти. Указ. соч., с.842, 863 и др.

¹²⁹ Путешествие Жана Шардена в Персию и другие страны (сведения с Грузии). Перезол с французского, исследование и комментарии М.А. Мгалоблишвили, Тб., 1975, с.210, 248, 253 и др. (на груз. яз.).

¹³⁰ Арканджело Ламберти. Описание Самегрело. Под ред. Л. Асатиани. Тб.: 1938, с.120, 158.

¹³¹ Памятники грузинского права. Тексты издал, примечаниями и указателями снабдил И.С. Долидзе, III, 1970, с.222.

¹³² Памятники грузинского права, указ. соч. II, 1965, с.209.

распространения юрисдикции западногрузинской епархии в течение XVI-XVII вв., как постепенно для грузин и христианства пропадает земля за р. Энгури. Если по данным XVI-XVII вв. Селения за рекой Энгури входили в пределы Самегрело¹³³, то в начале XVIII в. те же селения уже заняты абхазами¹³⁴. Заслуживает внимания то обстоятельство, что для иностранцев, проживающих в Западной Грузии, в середине XVII в. Бичвинта (Пицунда) находится не в пределах Абхазии, а в Самегрело, юрисдикция главы западногрузинской церкви распространяется на "Одиши, земли имеретинцев, гурийцев, абхазов и сванов, его стольный храм (митрополия) находится в Бичвинта, поблизости от Абхазии"¹³⁵. Из этого сообщения ясно, что Бичвинта пока еще не стала такой Абхазией, какой иностранцы воспринимали регионы, занятые переселившимися племенами.

Отражать нападения абхазов становилось труднее, положение осложнялось, и князь Самегрело Леван II Дадиани (1611-1657) укрепляет стену для ограждения от нападающих. По поводу этой стены Вахушти Багратиони пишет, что эту стену Леван Дадиани построил специально для защиты от абхазов¹³⁶. На карте Арканджело Ламберти также указано, что это защитная от абхазов стена¹³⁷.

Следует учесть то весьма важное обстоятельство, что до XVII в. абхазы в социальном отношении, по культуре и вероисповеданию не отличаются от остальных жителей Грузии (собственно Западной Грузии). Иностранцы, сведения которых весьма важны именно в этом плане, в XIII-XV веках Сухуми считают грузинским городом. Сухумский католический епископ Пиетро Геральди в письме, написанном в 1330 г., жителями Сухуми называет грузин, а также мусульман и евреев. Это указывает на то, что в это время в Сухуми вообще нет собственно абхазов, но если они там и были, то по языку, вероисповеданию, образу жизни не отличались от грузин, поэтому для иностранцев они были грузинами.

На итальянской карте XV в. у устья р. Келасури нанесен пункт "порто Мингрело", но к XVII веку картина меняется. Джовани Джулиано да Лукка, который в 1630 г. путешествовал по Западной Грузии, описывая быт абхазцев, указывает на то, что жизненные нормы абхазов схожи с черкесскими..., что их язык отличается от языка соседей, они не имеют писанных законов, не имеют письменности, хотя по вере христиане, но без всяких христианских обычаев. Живут в лесах, имеют малочисленные отары, в основном довольствуются дичью, ягодами. Пшеница у них не водится, соль они не употребляют¹³⁸.

По сведениям Арканджело Ламберти, который, как было сказано. 20 лет жил в Западной Грузии, абхазы не живут в городах и крепостях... живут в лесах, на вершинах гор... не другие нападают на них, а они сами нападают друг на друга¹³⁹.

В 40-х годах XVII в. в Грузии находился известный турецкий географ и историк Эвлия Челеби, описание которого свидетельствует о наличии отличного от соседних грузин быта и культуры в Абхазии, где к этому времени уже господствует ислам, но, по его словам, абхазы не знакомы с кораном, и вообще у них нет никакой религии¹⁴⁰.

¹³³ Памятники грузинского права, указ. изд., III, с.с.397, 436.

¹³⁴ Там же, с.с.670-671.

¹³⁵ Путешествие Жана Шардена, указ. изд., с. 137.

¹³⁶ Вахушти, указ. соч., с. 782.

¹³⁷ Анчабадзе З. В., указ.соч., с. 266. В данном случае нас не интересует эта древняя стена и укрепляют ли ее заново или ее сейчас строят. Значение имеет то обстоятельство, что как для грузина, так и иностранца, эта стена служит защитой от абхазов.

¹³⁸ Табагуа И. Грузия в архивах и книгохранилищах Европы, III, 1987, с. 169-171. (на груз. яз.).

¹³⁹ Арканджело Ламберти, указ. изд., с. 168.

¹⁴⁰ Эвлия Челеби. Книга путешествия, II том, перевел с турецкого, исследованием и комментариями снабдил Г.В. Путуридзе, вып. I, грузинский перевод, Тбилиси, 1971, с. 106. Эвлия Челеби, как и Ламберти, неоднократно указывает на то обстоятельство, что они нападают друг на друга, с. 102, 105 и др.

Приведенные данные вполне подтверждают высказанное в грузинской историографии положение об изменении социально-культурно-религиозного облика населения Абхазии, что могло быть вызвано частичной (Н. Бердзенишвили) или полной (П. Ингорква) сменой этнического состава населения.

В исторических преданиях апсуа неоднократно появляется тема об их переселении из далеких стран¹⁴¹, предания об ацанах указывают на существование населения, которое погибло и чье место заняли другие¹⁴². О проживании в горах свидетельствует и народное стихотворение об Аирге, согласно которому бог войны абхазской мифологии сторожил вершины гор и к побережью спускался лишь с целью грабежа¹⁴³. Возможно, в этих преданиях отражены явления разных эпох, но на фоне вышеизложенных явлений они заслуживают внимания.

Что происходит, чем вызваны такие изменения? Как уже было сказано, на этот вопрос в грузинской историографии дан ответ.

Концепция незакавказского происхождения абхазов не является идеей грузинских ученых. Об этом еще в XIX в. писали некоторые русские исследователи, например: "Абхазцы не всегда обитали там, где теперь живут, а предания их и многие исторические данные и обычаи указывают, что они пришли с севера и потеснили картвельские племена, пока не остановились у Ингури"¹⁴⁴.

Как уже было сказано, в средневековой Грузии абхазов считали грузинами. Согласно этно-культурной концепции Леонти Мровели, Западная Грузия всецело являлась уделом Эгреса, т. е. вся Западная Грузия суть Эгриси¹⁴⁵. Независимо от того, когда создавалось произведение ("Жизнь царей"), в VIII, X или XI вв., автору существование Абхазии было известно, но он о ней не упоминает при описании этно-культурной карты Грузии, что можно объяснить лишь точкой зрения, существующей в Грузии того времени.

В XI веке, когда патриарх Антиохии поставил под сомнение законность автокефалии грузинской церкви, выдающийся грузинский деятель Георгий Мтацминдели (Святогорец) при дворе всемирного патриарха обосновал законное право церкви Грузии на автокефалию проповеднической деятельностью в Грузии Андрея Первозванного, указывая при этом, что один из двенадцати апостолов, Свимон Кананит, похоронен в Грузии, собственно в Абхазии, в Никопсии¹⁴⁶. Это явно указывает на то, что в это время, как для грузин, так и византийцев, Абхазия и Грузия являлись идентичными понятиями.

Вахушти Багратиони, рассказывая о Западной Грузии, пишет, что эта страна сперва именовалась Эгриси, затем Абхазети, а затем Имерети. Для него Западная Грузия - это Эгриси-Абхазети-Имерети, хотя ему известно существование собственно Абхазии и абхазов и известно и то, что у них свой собственный разговорный язык¹⁴⁷. Это объясняется тем, что, независимо от происхождения, по культуре, истории, средневековые абхазы - это грузины, и эта территория являлась Грузией.

Неизвестно, в то время, когда грузины древних абазгов, апсилов, а затем жителей Абхазского княжества именовали абхазами, то как же именовали они сами себя. Не исключена возможность, что у них был свой собственный разговорный язык, но т. к. у них не было собственной письменности, то это не было зафиксировано.

¹⁴¹ См. Ш.Инал-Ипа. Абхазы, Сухуми, 1960, с.36-38.

¹⁴² Там же, с.376.

¹⁴³ Песнь Аирт Абхазская народная поэзия. Тб., 1984. Н. Бартая, "Аирг, ты грабишь только побережье", газ. "Сахалхо ганатлеба", 1989, 10 октября, №46, с.1 2.

¹⁴⁴ Дьячков-Тарасов А.Н. Бзыбская Абхазия. Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества, XVIII, Тифлис, 1905, с.65.

¹⁴⁵ Картлис цховреба, I, с.5.

¹⁴⁶ Житие Георгия Мтацминдели. См. "Памятники древнегрузинской агиографической литературы, II, Тбилиси, 1967, с.154 (на груз.яз.).

¹⁴⁷ Вахушти, с.786.

Впервые сообщение о существовании у абхазов своего разговорного языка засвидетельствовано у авторов XVII в.¹⁴⁸

В связи с вопросом языка абхазов заслуживает внимания сообщение грузинского историка XIII в. В историческом сочинении, посвященном царице Тамар ("История и восхваление венценосцев"), в связи с рождением наследника престола сказано, что Тамар назвала его именем своего отца Георгия и нарекла вторым именем "Лаша", что в переводе (с апсарского языка обозначает "просветитель вселенной")¹⁴⁹.

Основанием для того, чтоб этот "язык апсаров" отождествить с современным языком апсуа (абхазов), наряду с фонетической близостью "апсар"- "апсуа", служит и то обстоятельство, что в современном абхазском языке "Лаша" ("Алаша") значит "свет", "светоч". Но здесь следует учесть одно обстоятельство. В древнейшем дошедшем до нас своде "Картлис цховреба" (т.н. рукопись царицы Мариам, XVII в.), определения "на языке апсаров" нет. Такого определения нет и в рукописях, которые принадлежат к группе свода царицы Мариам (списки, т. н. Мцхетский и Мачабели). Вышеупомянутое определение имеется в списках XVIII века, что и указано в издании С.Г. Каухчишвили. В тексте "Истории и восхваления венценосцев" в рукописи XVII в. сказано "...Лаша, что в переводе значит просветитель вселенной". В данной рукописи ничего не сказано, с какого языка перевод. Но историку или редактору XVIII в., видимо, было известно значение этого слова, и он вписал "с апсарского языка". Трудно сказать, где жил в XII в. тот народ, с языка которого царица заимствовала второе имя для своего сына. Можно предположить, что в XII в. они (апсары) жили в пределах Грузии, но возможно, что они жили и по соседству с Грузией, на Северном Кавказе, и имя для сына царица заимствовала у них. Взаимоотношения, существующие между Грузией и соседними народами Северного Кавказа, не исключают такую возможность. Т. к. определение ("с языка апсаров") принадлежит редактору XVIII века, есть основания для предположения, что племена, у которых был свой апсарский язык, поздно переселились в Грузию, и редактор XVIII в. счел нужным объяснить читателям значение слова. В связи с указанным определением возникает еще один вопрос: если "апсарский" идентичен с "абхазским", почему грузинский автор или редактор употребляет неизвестное слово "апсарский", а не "абхазский"? Возможно, в силу того обстоятельства, что для средневековых грузин "абхаз" и "абхазский" суть "грузин" и "грузинский", а именно для того, чтоб отличить древних абхазов от поздних, т. е. новых, и вставили в XVIII в. вышеприведенное определение. Дать однозначный ответ на этот вопрос трудно, но ясно, что этот факт не является неопровержимым доказательством существования собственно абхазского (апсуа) населения со своим языком в Грузии XII в. Конечно, речь может идти лишь о разговорном языке, т. к. в собственно Абхазии, как и во всей Западной Грузии, после принятия христианства языком богослужения и соответственно письменности был греческий, который, как было указано выше, с IX в., после вступления западногрузинской церкви в состав Мцхетской кафедры, был заменен грузинским, и грузинский язык занял во всей Западной Грузии, включая собственно Абхазию, главенствующее положение. Так продолжалось до XIX века, когда царское правительство начало свое наступление на грузинский язык, стараясь внести раздор в среду населения Грузии. Абхазия оказалась сравнительно благодатной почвой для этой акции, и под предлогом защиты и покровительства этнического меньшинства и его культуры в середине XIX в. были предприняты первые попытки создания абхазской письменности. Впервые абхазский алфавит (для языка апсуа) был создан в 1862 г. известным ученым П.К. Усларом, на базе русской графики¹⁵⁰. Затем были попытки

¹⁴⁸ Эвлия Челеби, указ. соч., с.107-108; Джовани да Лукка, И. Табагуа, указ. соч. с. 170.

¹⁴⁹ Картлис цховреба, II, 1959, с.58. Русский пер. К.С. Кекелидзе, см. К.С. Кекелидзе. Этюды по истории древнегрузинской литературы, XII 1974, с.204.

¹⁵⁰ Следует отметить, что именно в работе Услара сказано, что апсуа - абхазы. См. Услар П.К. Этнография Кавказа, Абхазский язык, Тифлис, 1882, с.121.

усовершенствования этого алфавита. В 1892 г. педагог К. Мачавариани и его ученик (в дальнейшем основоположник и классик абхазской литературы) Д. Гулия попытались улучшить этот алфавит, затем Н.Я. Марр создал новый абхазский алфавит на базе латинской графики. В 1938 г. Д. Гулия при помощи грузинских ученых А. Шанидзе и С. Джанашиа создал более усовершенствованный абхазский алфавит, на основе грузинской графики, а в 1954 году был создан ныне действующий, новый абхазский алфавит, вновь на основе русской графики. Первая книга на языке апсуа была издана в Тифлисе в 1912 году. Это был сборник стихов Д. Гулия.

Царское правительство после упразднения автокефалии Грузинской церкви (1811 г.) начало переводить богослужение в церквях Абхазии с грузинского на славянский, что также преследовало цели русификации края. В своих целях использовало правительство царской России и трагические события в истории Абхазии, связанные с мухаджирством. Фактически провоцируя переселение абхазов-мусульман в Турцию, а затем создавая препятствия той части мухаджиров, которая желала вернуться на родину, правительство одновременно не разрешало грузинам поселяться в Абхазии и способствовало заселению края армянами, русскими и представителями других национальностей.

Грузинская пресса того времени прекрасно иллюстрирует, как старалась грузинская интеллигенция во главе с И. Чавчавадзе препятствовать выселению абхазов-мусульман в Турцию. Эти обстоятельства должным образом освещены в книге известного абхазского историка Г. Дзидзария, посвященной процессу мухаджирства.

Стоит вспомнить и о том, что правительство Демократической Грузии в 1920 г. через своего представителя вопрос мухаджиров вносит на рассмотрение заседания Совета Антанты.

Процесс заселения Абхазии русскими и армянами активно продолжался и в советский период, о чем красноречиво говорят данные переписи населения 30-50-х годов. Указанная политика советского правительства была явно направлена против коренного, грузинского и абхазского населения.

Процесс отторжения Абхазии от Грузии, начавшийся созданием Абхазского княжества, вызывает дальнейшее изменение значения терминов "Абхазия" и "абхаз". Как уже отмечалось, с этого времени начинается сужение значения этих терминов к собственно Абхазскому княжеству.

После упразднения грузинской государственности правительство царской России старалось искоренить само название "Грузия", также оно старалось искоренить и название "Абхазия", которая в системе русской администрации именовалась: "Сухумский военный отдел", а с 1883 г. - "Сухумский округ", который был подчинен генерал-губернатору Кутаиси. Несмотря на стремление царского правительства, в грузинском языке сохранилось название "Абхазия", и в 1918 году, когда была создана Демократическая Республика Грузия, она вошла в ее состав на правах автономии, что было признано правительством РСФСР по договору 7 мая 1920 года.

В годы существования Демократической Республики Грузии грузинские большевики при поддержке правительства РСФСР старались ослабить ее. Активнее всего враги Демократической Грузии действовали в окраинных регионах. Результатом действия этих сил были выступления в Абхазии против правительства Демократической Грузии.

После аннексии Грузии РСФСР в феврале 1921 г. и установления здесь советской власти процессы, имевшие место в Абхазии, освещены в книге лидера абхазских большевиков Н.А. Лакоба¹⁵¹.

В марте 1921 г. Ревком издал Декларацию об Абхазии, и 29 марта на совещании руководящих работников Закавказья было принято решение о создании Абхазской ССР.

¹⁵¹ Лакоба Н.А. Статьи и речи. Сухуми, 1987.

Заслуживает особого внимания то обстоятельство, что лидеры абхазских большевиков, Лакоба, Эшба, в требованиях самостоятельности от имени Абхазии совершенно игнорировали интересы грузинского населения Абхазии.

В совещании, на котором Лакоба и Эшба поставили вопрос о независимости Абхазии (29 марта 1921 г.), принимали участие С. Орджоникидзе, С. Кавтарадзе, М. Торошелидзе, Ш. Элиава. "Вопрос о независимости Абхазии, - заявляет Н.А. Лакоба, - возникает в 1921 г. и сейчас же после советизации выдвигается мною и т. Эшба. В Батуме мы, тт. Серго и Элиава, доказывали, что такая независимость сейчас в интересах создания неподдельной Советской власти в Абхазии необходима как вывеска. Эти товарищи ответили, что если независимость нужна в Абхазии в интересах создания там подлинной Советской власти, то берите ее не только как вывеску, но и как подлинную независимость"¹⁵².

Касаясь этого вопроса, Г. Эшба отмечал: "Когда мы стали перед вопросом, какую структуру здесь принять, не только мы, местные коммунисты, но и товарищи из Грузии и из России нашли, что если в интересах народа, в интересах трудящихся, чтобы помочь им освободиться от национализма, необходимо объявить Абхазию независимой, то нужно это сделать, несмотря на то, что нигде в мире такой маленькой республики нет. И тогда, на заседании ответственных работников, было признано необходимым, для того, чтобы избить национальную рознь, хотя бы временно объявить независимость Советской Абхазии"¹⁵³.

Как явствует из приведенного материала, требование создания независимой Абхазии считалось лишь "вывеской" и рассматривалось как временное явление.

Следует отметить, что грузинские большевики не случайно пошли на уступку: хотя переговоры велись после аннексии Грузии, но они велись в условиях борьбы за упрочение и сохранение власти, и грузинские большевики нуждались в поддержке своих абхазских коллег. Лидеров грузинских большевиков не интересовало и не беспокоило то обстоятельство, что этой уступкой они посягали на единство Грузии, ее исторических границ, для защиты которых грузинский народ боролся веками. Они не интересовались, не считались с законными правами грузинского народа, особенно той ее части, которая в течение веков жила на собственной земле и в собственном государстве, а теперь должна была жить в другом государстве.

Они принимали эти решения и создавали новое государство в тех границах, которые составляли неотделимую часть исторической Грузии, где всегда большинство населения составляли грузины. Единственное, что заботило грузинских большевиков, это сохранение власти.

То, что независимая Абхазия была создана искусственно, быстро дало о себе знать. Ее обособленное существование не отвечало ее собственным политическим и социально-культурным интересам, и вскоре по инициативе тех же абхазских лидеров она была ликвидирована.

Следует учесть, что в 20-х годах были созданы и другие независимые "республики" (Ставропольская, Кубани, Причерноморская и др.), которые вскоре стали областями Российской Федерации. Подобные явления имели место и в Закавказье.

Когда мы указываем на преобладание грузинского населения в Абхазской АССР, необходимо отметить, что это закономерное явление, т. к. вся территория современной Абхазской АССР была непосредственной составной частью грузинских государств, с древнейших времен здесь проживал грузинский этнос. Это, конечно, не исключает возможности северокавказского происхождения абазгов и апсилов, но они здесь всегда являлись меньшинством.

¹⁵² Лакоба Н.А. Указ. соч. 1987, с.92, док. №29.

¹⁵³ Съезды Советов Абхазии. Сборник документов и материалов (1922-1923 гг.), Сухуми, 1959, с.92, док.№29.

При этом заслуживают внимания результаты антропологических исследований населения современной Абхазии. М.Г. Абдушлишвили в своей книге¹⁵⁴ и других исследованиях рассматривает антропологические данные трех абхазских групп (Очамчирского, Гудаутского и Гагрского районов) и небольшой группы абхазов, переселившихся во время мухаджирства и по сей день проживающих в Батумском районе. По заключению автора, все эти четыре группы, без всяких региональных особенностей, укладываются в рамки вариации местных, грузинских, антропологических типов, т.е. в рамки причерноморского типа переднеазиатской расы, и поэтому противопоставляются родственным по языку северокавказским адыгейским группам, которые, в свою очередь, входят в состав адыгейской разновидности понтийской расы. Следует учесть и то обстоятельство, что к такому же выводу приходит абхазский антрополог И.П. Ладария, на основе изучения дерматоглифической системы населения Абхазии¹⁵⁵.

Как известно, на большой территории исторической Грузии, в основном Западной, а также и Восточной, засвидетельствованы сванские и мегрельские топонимы, что может являться основанием для предположения, что эти топонимы (их большая часть) - не собственно сванские или мегрельские, а принадлежат к общекартвельскому языку-основе. Часть из них сохранилась в сванском, часть в мегрельском и не вошла в грузинский язык. Данное обстоятельство, со своей стороны, подтверждает наличие картвельского (грузинского) этноса на территории исторической Грузии с древнейшего времени.

Хотя вопрос этнического происхождения абхазов и является спорным, но, безусловно, исторически и культурно они были грузинами.

После установления Советской власти Абхазией именовалась Абхазская Республика, сперва социалистическая независимая, затем на договорных началах с Грузией, а затем Автономная в составе ГССР, но грузины, как и другие народы, абхазами уже называют ту часть населения этой Абхазии, которая сама себя называет апсуа.

Те, кто сегодня именуется апсуа, а мы называем абхазами, являются нацией, у которой нет другой Родины, кроме Грузии.

Грузины и абхазы (апсуа) являются коренным населением Грузии. На этой земле завоевателем не являются ни грузины, ни абхазы, это сегодняшняя действительность, все предшествующее принадлежит истории. Грузины живут здесь с древнейших времен, абхазы - или с древнейшего времени, или с XVI-XVII вв., или и с древнейшего времени, и с XVI-XVII вв. До XVI-XVII вв. абхазы, независимо от их происхождения, в культурно-историческом отношении являлись грузинами. С XIX-XX вв. начинается процесс отчуждения и образования негрузинского самосознания апсуа, особенно интенсивно этот процесс протекает в XIX-XX вв.

Таким образом "абхаз"—неоднозначное собирательное имя; с абазг-абхаза оно расширяется до западного грузина (VIII в.), с западного грузина вообще до грузина (X в.). С создания Абхазского княжества (XVII в.) значение этого термина сужается, и абхазом начинает называться тот, кто именуется апсуа.

После создания Абхазской Советской, а затем Автономной Республики, она вся именуется Абхазией, но грузины, как и все другие народы, о чем уже было сказано, абхазами называют ту часть ее жителей, которая сама себя именуется апсуа.

THE ABKHAZIAN

¹⁵⁴ Абдушлишвили М.Г. Антропология древнего и современного населения Грузии, Тбилиси, 1964.

¹⁵⁵ Ладария И.П. К изучению дерматоглифики населения Западного Кавказа, Советская этнография, М., 1975, №4, с. 121-130.

AND ABKHAZIA

The modern Abkhazian ASSR lies in the north-western region of Georgia – in the historical and modern Western Georgia.

There is no consensus in the scholarly literature regarding the oldest ethnic map of Western Georgia, particularly its Black Sea littoral. However, this refers to such a remote period (6th-5th millennia B.C.) about which there cannot be any discussion of a concrete ethnos, whereas from the 2nd millennium B.C., when the picture is relatively clearer, mainly Kartvelian population is assumed in Western Transcaucasia.

Beginning with the indicated period up to Classical times, the archaeological material permits to conclude the existence here of a common Colchian, i.e. Kartvelian culture. According to specialists, separate regional-local variants are identifiable within this major culture, yet Colchian on the whole. In the 2nd and 1st millennia B.C. the Kartvelian (properly Svan) ethnic element was widespread in the mountainous as well as lowland zone of Western Georgia, one proof of this being the derivation of the name of Tskhumi (Sukhumi) from the Kartvelian (Svan) designation of hornbeam.

The conclusion is supported by the evidence of ancient Greek mythology – the expedition of the Argonauts to Colchis, and by the view-based on linguistic research – on the existence here of a Kartvelian language by the time of the advent of the Argonauts (2nd millennium B.C.), i.e. at the time of earliest contacts between Greeks and Colchians.

Such a view is fully backed by evidence of Classical written sources (Hecataeus of Miletus, 6th cent. B.C., Herodotus, 5th cent. B.C., Scylax of Caryanda, 4th cent. B.C., Strabo, turn of the old and new eras, and others), on the basis of which we find the statement in the specialist literature to the effect that at the period under discussion the Kingdom of Colchis embraced the entire lowland of Western Georgia. The land up to Dioscurias (Sukhumi) appears to have been populated mainly by Colchians, beyond which the population was relatively more mixed, with the Cercetae, the Coraxae, and other tribes being mentioned alongside the Colchians. Some researchers consider these tribes of North-Caucasian origin. However, note should be taken of the fact that Hecataeus of Miletus calls the Coraxae 'a Colchian tribe'. In defining the ancient ethnic map of Georgia, significance attaches to the fact also that Arrian and Claudius Ptolemaeus, authors of the 2nd cent. A.D., refer to the geographical point 'Lazica' close to Nikopsia (modern Tuapse). It should be borne in mind that Arrian calls the place 'old Lazica', this being an authentic proof of the existence here of Colchian-Laz population.

It is absolutely clear from the evidence of Classical sources that in the 6th-1st cent. B.C. the territory of the modern Abkhazian ASSR was entirely within the Kingdom of Colchis. From Apsarus to Dioscurias (Sukhumi), the territory was inhabited by Colchians proper, then began a relatively mixed region where, alongside Colchians there lived other tribes as well (Kartvelian and perhaps non-Kartvelian too). To the north of the Colchians, the mountains were settled by the Svans; the habitat of the latter appears to have extended to Dioscurias. In this respect, considerable interest attaches to Strabo's evidence on the Svan over-lordship of Dioscurias.

From the 1st-2nd cent. A.D. the Apsilae and the Abasgoi are mentioned on the Black Sea littoral of Western Georgia. There is a difference of opinion as to the time from when the Abasgoi and the Apsilae, mentioned as inhabiting the Black Sea littoral in the 1st-2nd cent. A. D., lived here. In the view of some researchers, they had inhabited the region from earliest times but, since they belonged to the Colchian historical, ethnic and cultural word, they failed to be reflected in early sources. Other researchers believe that they appeared here with the mass settlement of Abkhazian-Adyghe tribes from the Northern Caucasus. There is also a difference of opinion concerning the ethnic affinity of these Apsilae-Abasgoi. Some

researchers consider them to have been North-Caucasian Adyghe tribes. It has also been suggested that they are the same Kartvelian tribes as their neighbouring Egris (Laz), Svans, and others, while the modern Abkhazians are the Apsua that immigrated from the Northern Caucasus from the 17th century. Some scholars adhere to the autochthony-cum-migration view. i.e. the tribes under discussion are partly indigenous and partly immigrant. It has been hypothesized that the 'Abeshia', mentioned as the general name of the north-eastern Asia Minor mountaineers in 11th century B.C. Assyrian inscriptions may – due to the resemblance of the name – have been the ancestors of the Apsilae mentioned in Classical sources as inhabitants of the Black Sea littoral, later moving from the south to the north.

The Apshileti of Georgian medieval sources (Juansher) corresponds to the Apsilia of Greek sources. Juansher mentions Apshileti in connection with the expedition of Murvan ibn Muhamad against Western Georgia in the 730s.

Apshileti and its Prince Marin are mentioned by Theophanes the Chronographer in connection with the developments of the early 8th century. Henceforward there is no reference to Apshileti in the sources, which is accounted for by the fact that Apshileti ceased to exist as a political entity and, becoming part of Abkhazia, it came to be known under the name 'Abkhazia' ('Abazgia').

This was the first step of the broadening of the concept of 'Abkhazia' and this process occurred gradually.

Following the disintegration of the Kingdom of Colchis, several principalities, politically dependent on the Roman Empire, came into being. Among these Arrian name the principalities of the Apsilae and the Abasgoi.

In the second half of the 2nd cent. A.D. Western Georgia was united the Kingdom of Egrisi (Lazica). Apshileti proper, from the river Egris-tsqali (Ghalidzga) to the Kodori river, was within the Kingdom of Egrisi, while Apshileti, north of the Kodori, was united to Abkhazia, the latter, being a vassal of the Kingdom of the Laz.

This kingdom of Lazica of the Greek written sources (according to the Georgian sources, the Kingdom of Egrisi) was an immediate successor of the Kingdom of Colchis. When narrating about Lazica and the Laz, the 5th century Byzantine anonym and the 6th century historians: Procopius of Caesarea, John Lides, and Agathias Scholasticus note, as a rule, that the Laz are the successors of the ancient Colchians, that they were called Colchians in the past, that the Colchians are the ancestors of the Laz. These historians use the two terms synonymously.

In the 6th century, the Kingdom of Egrisi weakened gradually as the result of the Byzantine-Iranian wars. By the end of the 6th century Abazgia seceded from the Kingdom of Egrisi and became directly subject to the Byzantine Empire, the Abazgian princes (archons) becoming the emperor's vassals. Arab inroads also contributed to the further weakening of Egrisi. Abazgia gradually gained strength, for – as already noted – it now embraced the land of Apsilia (Apshileti) as well. Apsilia (Apshileti) ceased its political existence, and the significance of the concept of Abazgia (Abkhazia) broadened. It seems noteworthy that, in telling about the campaign of the Arab commander Murvan the Deaf in Western Georgia in the 730s, Juansher states that he destroyed the city of Tskhumi of Apshileti and Abkhazia. It is notable that such a reading of the text, namely that Tskhumi was a city of Apshileti and Abkhazia, has been preserved in the oldest extant manuscript (Queen Anne's) of Kartlis Tskhovreba. In the later MSS Apshileti is absent. Apparently, earlier there was awareness of Tskhumi being a city of Apshileti, but in the time of Murvan the Deaf Apshileti was already Abkhazia, politically. Subsequently this knowledge was lost and Apshileti dropped out of the context in the later MSS.

From the 780s, when Abkhazia and Egrisi united and the resulting state embraced the whole of Western Georgia, the meaning of the term 'Abkhazia' broadened still more; henceforward it designated the entire Western Georgia, and (in written sources) Abkhazians (Abazgians) proper as well as West-Georgians came to be called Abkhazians.

When Western Georgia united in the 780s Leon, Prince of the Abkhazians, became head of the state. The state extended from Nikopsia to the Chorokhi Gorge, and from the Black Sea to the Likhi Ridge, acknowledging Byzantine sovereignty. Ioane Sabanisidze calls the head of that state *mtavar* ('Prince').

According to Georgian written sources (other sources do not exist), Archil, the last male scion of the (royal) house of the *Erismtavars* of Kartli, gave the daughter of his deceased brother Mir in marriage to Leon, Prince of the Abkhazians, on whom the crown of Egrisi was conferred. Thus, Leon received Egrisi and the royal crown of the Kingdom of Egrisi through marital links, i.e. by inheritance, which meant symbolic and actual unification of Egrisi and Abkhazia. This gives ground for the view according to which the union of Egrisi and Abkhazia was a dynastic, voluntary act. Later, the same Leon (at the end of the 8th century), freeing himself from vassalage to Byzantium, declared himself king. According to Matiane Kartlisa, "and held Abkhazia and Egrisi up to Likhi". Abkhazia was Leon's hereditary land; Egrisi was also inherited by him through dynastic marriage. And Leon 'possessed' these two countries equally, bringing them under his power independently of the Empire and "assuming the name of King of the Abkhazians". He assumed the latter title because the dynasty derived from the Principality of Abkhazia. The ethnic affinity of the Leon is unknown, for there is no indication on this in the written sources. Some researchers consider them Abkhazians proper, some believe them to have been Greeks, and some, Georgians. The three views remain within the hypothetical sphere with an equal right of existence. However, this is not essential. Important is the fact that with its language, writing, culture, religion, and policy the Abkhazian Kingdom was a Georgian state, and their kings – judged by these characteristics – were Georgians. It should perhaps be noted here that some 10th-11th cent. Armenian historians, e.g. Ovanes Draskhanakertsi refer to this state (the Kingdom of Abkhazia) as 'Egrisi', and to their king as 'the King of Egrisi', and the inhabitants as 'Egrisians'.

The Kingdom of Abkhazia was a Georgian (Western Georgian) state. A vast majority of its population were Georgians: Karts, Egris, Svans, and part were Abkhazians proper. According to Vakhushti Bagrationi, the Abkhazian Kingdom consisted of eight administrative units or *saeristavos* (*eristavates*). The *saeristavo* of Abkazeti and partly that of Tskhumi were inhabited by Abkhazians proper, while the remaining six were populated by Kartvelians: Egrisi (centre: Bedia), Guria, Racha-Lechkhumi, Svaneti, Argveti (centre: Shorapani), and lowland Imereti (centre: Kutaisi).

It was during the existence of the Abkhazian Kingdom (9th—10th cent.), and with the active participation of Abkhazian kings, that the Kingdom of Abkhazia finally seceded – in Church matters – from Constantinople, becoming subordinated to the Mtskheta See.

It was difficult to break loose of the political influence of Byzantium, but it was more difficult to eliminate the ecclesiastical dominance of Constantinople. To this end, the Abkhazian kings abolished Greek episcopal sees that served as Byzantine strongholds. Thus were abolished the Poti, Gudava, and other Greek sees. In their place the Abkhazian kings established new Georgian episcopates. Thus, in the time of Giorgi II (922-957), King of the Abkhazians, the Chqondidi See was founded, in the time of Leon III (957-963) the Mokvi See, and in place of the abolished Gudava Episcopate that of Bedia was set up by Bagrat III (975-1014). These episcopates were centres of Georgian culture. Henceforward, the Georgian Church opposed its Greek counterpart with the Georgian language. The Georgian Church built its own churches and monasteries in the Abkhazian Kingdom.

Hagiographic and hymnographic works were written in the Kingdom of Abkhazia. Here, at the Abkhazian royal court was written the *Divan of the Kings* or the *History of the Abkhazian Kings*; in Georgian language. The Kingdom of Abkhazia took an active part in the great struggle resulting in the creation of a single *Sakartvelo* feudal state.

Had the kingdom of the Abkhazians not been a Georgian state its capital would not have been Kutaisi, centre of ancient Georgian statehood and culture, in the heartland of Georgian population, but Anakopia, centre of the Abkhazian *saeristavo*; its Church would

have not seceded from the Patriarchate of Constantinople, and if it did, It would have constituted itself into an Abkhazian proper Church and would have not joined the Catholicosate of Mtskheta, nor would it have introduced Divine Service in Georgian.

From the beginning of the 9th century-if not earlier – the Georgian language gradually acquired a dominant status in the Kingdom of the Abkhazians, becoming the language of culture, the Royal office, and the Church; Georgian epigraphy is evidenced in the Abkhazian Kingdom from the 9th century.

Thus, as already noted, with the establishment of the Abkhazian Kingdom, the meaning of the terms "Abkhazian" and "Abkhazia" broadened, and now it designated Western Georgia, as well as Western Georgian and Abkhazian proper.

The meaning of the term 'Abkhazian' and 'Abkhazia' broadened further from the 10th century, for the title of the kings of the unified Georgia began with that of 'King of the Abkhazians'. Bagrat, the heir-apparent to the Royal House of the Bagrationis ('the king of Kartvelians') was crowned first as 'King of the Abkhazians', for he was the only legitimate successor to the Kingdom of the Abkhazians in his mother's line. He received the title 'Kings of the Kartvelians only at the beginning of the 11th century, on the decease of his ancestor 'King of the Kartvelians. Following the incorporation of Kakheti and Hereti, Bagrat received also the title of 'King of the Hers (Heretians) and the Kakhis (Kakhetians)'. Thus, at this stage the title of the kings of the united medieval Georgia assumed the following form: "King of the Abkhazians, the Kartvelians, the Hers, and the Kakhis".

As a rule, in Georgian written sources of the period under discussion 'Abkhazia' and 'Abkhazian' generally implied (Sakartvelo) and Kartveli).

As 'King of the Abkhazians' came first in the title of the kings of unified Georgia, in foreign sources 'Abkhazian' was used generally in the meaning of Georgian, and 'Abkhazia' as designating Georgia. Incidentally, the foreigners – Greeks, Arabs, Russians – were well aware that 'Abkhazia' was the same 'Iberia' or Georgia. Thus, the Byzantine historian George Cedrenus refers to the Georgian King Giorgi I as the archon of Abkhazia, while his son, King Bagrat IV, as the archon of Iberia. John Zonaras, Byzantine historian of the turn of the 11th and 12th cent., refers to the same Bagrat IV as the Archon of Abazgia. In narrating about the Georgian campaign of the Emperor Basil II, Cedrenus writes that Basil set out against Giorgi the Abazgian, marching towards Iberia. In oriental (Arabic, Persian) sources Abkhazian stands for Georgian, and Abkhazia for Georgia. The 13th century Arab geographer and historian Yaqut writes that Abkhazia was a country inhabited by a Christian people called Kurj. According to Ibn Bibi, Selchuq chronicler of the end of the 13th century, Tamar was the Queen of the Gurj (i.e. Georgians, M.L.); she ruled the Kingdom of the Abkhazians, the capital of which was Tbilisi. Abkhazia was identified with Georgia by Nizami Ganjevi, Khaqani, and others. It should be noted specially that according to Russian medieval sources, Iber is the same Abkhaz (Obez). Many more examples could be cited. The literature on this subject is extensive. There can be only one conclusion: 'Abkhazian' (appearing in various spellings) in medieval Georgian and foreign written sources, as a rule, means a Georgian. Abkhazian proper, which in the 9th–10th century West-Georgian state of the Kingdom of the Abkhazians was represented by the eristavates of Abkhazeti and Tskhumi, in the period of the existence of united Georgia was represented by a single eristavate – that of Tskhumi; its eristavi was Shervashidze.

The maximal extension of the meaning of the term 'Abkhazia' was following by a reverse process.

As is known, at the end of the 15th century, the unified Georgian state disintegrated into four independent states: the Kingdoms of Kartli, Kakheti and Imereti, and the Principality of Samtskhe. Abkhazia was part of the Kingdom of Imereti. The process of the feudal break up of the country deepened with the Principalities of Guria and Samegrelo (Megrelia, Mingrelia) coming into being. Abkhazian was within the Principality of Samegrelo (Odishi), and in the 17th century it (Abkhazia) constituted itself as a separate principality headed by the

Shervashidzes. The Abkhazian Principality of the late feudal period was culturally and politically the same 'Georgia' as were the other 'Georgias'. Now, the land to the south-east of the Kodori formed part of Egrisi from the commencement of feudal relations (by tradition from ancient times). This land became part of Abkhazia in the 17th century. After the founding of this (Abkhazian) principality, the Georgians called its inhabitants Abkhazians proper.

From the 15th—16th centuries complex processes were in evidence in Georgia. Nomadic tribes from the Northern Caucasus began to settle in Georgia. This immigration process – timed to the gravest situation obtaining in Georgia – resulted in the settlement of Daghestanian tribes in Kakheti, of Ossetes in Inner Kartli, and of people of Circassian-Adyghe stock in Western Georgia.

At the end of the 15th century, Georgia broke up into four independent Georgian states. From the end of the 15th and the beginning of the 16th cent. Georgia's neighbour in the south-east was the powerful and aggressive Safawi Iran, and on the south-west the powerful and likewise aggressive Ottoman, state. Throughout the 16th-18th centuries there was almost incessant warfare between these two powers (if there was a lull, the sides were preparing for fresh hostilities). This warfare, waged for the spheres of influence in the Near East, had as one of its main aims the subjugation of Georgia, her territory serving as the arena of hostilities. The Georgian states resisted as best they could the encroachments of Iran and Turkey. The struggle took a heavy toll, resulting in a drastic reduction of the Georgian population. The southern slopes of the Caucasus Range, with their population diminished or frequently deserted, were occupied by people crossing from the northern slopes. The migration of the population from the hills to lowland areas is a natural process in mountainous countries, for the barren nature of the mountains fails to provide livelihood and the surplus population descends to the valley. Under peaceful conditions this is a normal process and is kept under control by the authorities. However, when the state is weakened and the process gets out of hand a grave situation arises. It was under such conditions that the so-called free ('lordless') communes of Char-Belakani came into being in Kakheti and in the mountainous region of Inner Kartli; and later in the foothill zone and in the valley too there appeared a compact Osetian population – people migrated from the north and settled on the south-western slopes of the Caucasus Range. We do not know how the people settling here were called in their original homeland. Presumably, Georgians called them Abkhazians' by analogy with the local Abkhazians! From that time, Christianity began to lose ground in Abkhazia, due, on the one hand, to the bringing by the immigrant population of their pagan beliefs, and on the other, to the ascendancy of the Turks who sought to establish here.

Georgian and foreign written sources give a clear indication of the narrowing of Georgian and Christian positions from the 15th century onward.

The secession of the Principality of Abkhazia from that of Samegrelo was followed by incessant feudal strife. At the end of the 17th century, the Abkhazian princes seized the part of Samegrelo lying between Kodori and the Inguri rivers, annexing it to the Principality of Abkhazia. This is the region known under the name of Samurzaqano. From that time began the 'Abkhazianization' of Samurzaqano. This process of 'Abkhazianization' is well reflected in Georgian – chiefly documentary – and foreign written sources. The process in question is discussed in the specialist literature as well.

After the 15th century, the Abkhazians started raids against various provinces of Western Georgia, mainly Samegrelo. Vakhushti Bagrationi describes nearly all the inroads of the Abkhazians into Guria and Samegrelo in the 17th century and the first quarter of the 18th cent. Foreign written sources also tell about such raids.

Documents of the 15th century clearly distinguished Sukhumi (Tskhumi) from Abkhazia. According to Archangelo Lamberti (mid-17th cent.), Dranda, Mokvi, Ilori, and Bedia were in Egrisi.

The 15th cent. Georgian monument "Teaching on the Faith" states that "Abkhazia has totally abandoned Christianity – it has parted from the teachings of Christ". It was these Abkhazians, who had abandoned the teachings of Christ, that made inroads into Abkhazia. A document of the first half of the 17th century ("Levan Dadiani's letters patent granted to the Khobi church on the renewal of the possession of estates") states: "At that time the Abkhazians turned to godlessness and infidelity", "the Abkhazians corrupted the faith and the Catholicosate". The same documentary material shows clearly the gradual narrowing of the jurisdiction of the West-Georgian Bichvinta Catholicosate and the loss of the land for Christianity and the Georgians. According to Lamberti and other foreign authors Dranda, Mokvi, Ilori, and Bedia in the mid-17th century were still within Egrisi; at the turn of the 16th and 17th cent. Nazhaneuli, across the Inguri, was still a Megrelian village. According to the 1626 Great Defter of the Abkhazian Catholicosate, Nazhaneuli was in Egrisi, and a document of 1639 locates the same village in Odishi. The situation changed materially at the beginning of the 18th century. In a document of 1712 the Catholicos Grigol Lortkipanidze wrote: "At Nazhanevi the Abkhazian had driven out the village. The Catholicos Nepsadze had placed sixty residents in the custody of Qvapu Shervashidze. One elder had been lost". The Catholicos brought out whom he could and settled them in Khobi and Khibula". The names listed are all Megrelian (Georgian). In this way did the Georgians gradually lose their positions in historical Samegrelo (Mingrelia) to the invading Abkhazians. The document just quoted makes the interesting observation that they Catholicos places the Georgian peasants, raided by the Abkhazians, in Shervashidze's care; thus the invading Abkhazians are different from Shervashidze, the latter too seeking shelter from the invaders. The deference gradually became difficult. The Prince Levan Dadiani (1611-16571) of Samegrelo built a special wall to defend the land from the Abkhazians. Vakhushti Bagrationi writes about the wall: "The great Levan Dadiani built a wall to keep the Abkhazians out". On Lamberti's map this wall has a legend indicating that it was for defence from the Abkhazians.

It is worth noting that up to the 17th century, no one differentiated the land populated by Abkhazians socially, confessionally, and culturally from the other population of Georgia as a whole, and of Western Georgia in particular. Foreigners, who supply noteworthy observations, considered Tskhumi a Georgian city. Thus, Abul-Fida, Arab writer of the 12th-13th cent., called Tskhumi a Georgian city, while Pietro Geraldini, Catholic bishop of Tskhumi, in a letter written in 1330 considers Georgians as well as Muslims and Jews as inhabitants of Tskhumi, which means that in Tskhumi of that time there were either no Abkhazians proper or if there were, they did not differ from Georgians in language, religion, and way of life, so that they were taken for Georgians by foreigners. The fact is worth noting that Pietro Geraldini is called Catholic Bishop of 'Lower Iberia'. On 15th century Italian maps we find the legend 'Megrelian port' at the mouth of the Kelasuri river. However, the situation changed by the 17th century. The Italian Giovanni Giuliano da Lucca, who travelled to Western Georgia in 1630, writes: "The Abkhazians are scattered along the sea coast. Their way of life is like that of the Circassians The language of the Abkhazians differs very much from the languages of the their neighbouring peoples. They do not have any written laws, nor do they know how to use writing. By faith they are Christians, without any Christian customs and mores Woods serve them as a cosy shelter. When they have chosen a place to live in they never abandon it. They dress like the Circassians, but their haircut differs from that of the Circassians As they have no other habitat than the woods, their livestock is small and hence they have scanty material for their clothes. They content themselves with wine made from honey, game, and wild fruit. Wheat does not grow in their land. They do not use salt".

According to A. Lamberti, who in the 17th century spent twenty years in Western Georgia, the Abkhazians did not live in cities and strongholds. Several families of the same kin would come together and settle on an elevated place, building thatched huts; for the purpose of defence they would enclose the place with a fence and a moat. It is interesting to note that they were never molested by others, but they attacked and plundered one another.

In the 1640s Georgia was visited by the well-known Turkish historian and geographer Evliya Chelebi, whose description gives a clear picture of the way of life and culture of the Abkhazians of his day. By the time of Chelebi's visit Islam had gained a fairly firm foothold. However, in his words, the Abkhazians "were not familiar with the Koran, nor had they any religion". The foregoing evidence seems to corroborate the opinion expressed in Georgian historiography on the backwardness of Abkhazians at the period under discussion, and on the loss of Christianity. As noted correctly, these authors "were not superficial observers. It was their purpose and obligation to study as thoroughly and precisely as they could the customs and mores, culture and socio-economic development of the peoples they came into contact with, as well as the relationship and difference of these peoples with other peoples, and so on".

What had caused such a change? This question is answered in Georgian historiography. As noted above, in medieval Georgia, an Abkhazian was not considered a non-Georgian. The 11th cent. Georgian historian Leonti Mroveli, in whose work this conception must date from the 7th-8th cent., in speaking about the origin of Caucasian peoples, considers Western Georgia as the land that fell entirely by lot to Egrisi. Niko Berdzenishvili writes about this conception: "This story is a noteworthy piece of evidence on the ethnic kinship of West-Georgian tribes and their centuries-old historical and cultural cooperation (which is seen so clearly in the light of the evidence of ancient Greek and Latin authors, and especially archaeological data)". Leonti Mroveli was perfectly aware of the existence of the Abkhazians and Abkhazia, but for him Abkhazia was Egrisi. When narrating about Western Georgia, Vakhushti Bagrationi observes that this is a land that was first called Egrisi, then Abkhazia, and then Imereti. For him Western Georgia was equally Egrisi-Abkhazia-Imereti, although he is well aware of the existence of the Abkhazians, and that they have their vernacular. This is accounted for by the fact that historically and culturally they were Georgians, irrespective of their origin.

We have no knowledge of the self-designation of the inhabitants of the Principality of Abkhazia at the time when Georgian historical sources referred to them as Abkhazians. They had their vernacular (at any rate from the 17th cent.). However, since they had neither script nor literature, it is not recorded. It is logical to assume that they called themselves then – as well as now – Apsua. In this connection the question of the language of the Abkhazians (Apsua) arises. In the historical work, tentatively entitled "Histories and Eulogies of the Sovereigns" and forming part of Kartlis Tskhovreba, in connection with the second name, 'Lasha', of Tamar's son Giorgi we find the statement: "which was translated as illuminer of the world /in the language of the Apsars/".

Along with the phonetic similarity of 'Apsua' and 'Apsar', the fact that in modern Abkhazian (the language of the Apsua) 'lasha' ('alasha') means 'clear', 'light' gives ground for the identification of this 'language of the Apsars with the language of the modern Abkhazians (Apsua). However, one point should be borne in mind here. The explanation: 'In the language of the Apsars' is absent in the Queen Mariam (17th cent.) MS of Kartlis Tskhovreba. Nor is it to be found in the Mtskheta or the Machabeli MSS, the latter MS deriving from the Mariam MS. The explanation figures in 18th cent. MSS, which is duly indicated in the Qaukhchishvili edition.

The author of the Histories and Eulogies writes: "... Lasha, which was translated as illuminer of the world." The 13th cent. historian does not indicate from which language 'lasha' means 'illuminer of the world', whereas the 18th cent. historian and redactor of Kartlis Tskhovreba explains that "it was translated from the language of the Apsars".

This evidence of Tamar's historian does not rule out the possibility of the people of his time, whom we call Abkhazians, had their vernacular, and that this was the language used today by the Apsua as their spoken and written language. But neither does the same evidence rule out the possibility that, at the time, the people speaking "the language of the Apsars", from which Tamar took the surname of her son, resided in the Northern Caucasus. The relations of Tamar's Georgia and the neighbouring North-Caucasian peoples does not rule out

this possibility. If we accept the former hypothesis, then we should accept the view that the ancestors of the modern Apsua were indigenous inhabitants of Georgia, and that their vernacular was the 'Apsar' language. Inasmuch as modern Abkhazian (Apsua) does not belong to the Kartvelian family of languages but forms part of the North-Caucasian Adyghe family of languages, this gives ground for the point of view that the Apsua, settled here from ancient times, were not of Kartvelian stock, and that they genetically represented North-Caucasian tribes. But if we accept the latter hypothesis, then we shall have ground to assume that the people speaking the Apsar language arrived and settled in Georgia later, bringing with them their unwritten language, and that the redactor of the MS of Kartlis Tskhovreba added the information about the Apsar language.

As for writing, as is known, in the Middle Ages throughout Western Georgia, including Abkhazia proper, following the adoption of Christianity, the language of literature and Divine service was first Greek and, after the secession of the Georgian Church from Constantinople and its joining the Mtskhetan See, Georgian. In the 19th century, too, despite attempts by the Russian Empire, the Georgian language preserved its status. An Abkhazian (Apsua) alphabet was first created on the basis of Russian writing by the well-known scholar P. Uslar. As it proved very difficult to render Abkhazian sounds through the medium of Russian letters several attempts were made later to simplify this alphabet. Thus, in 1892, the educationist Machavariani and his pupil, Dimitri Gulia – subsequent founder and classic of Abkhazian literature – attempted to simplify and refine the alphabet. Then, N. Marr tried to create an Abkhazian alphabet on the basis of Latin script; however, neither did this attempt yield the desired result. In 1938, the same Dimitri Gulia, assisted by the Georgian scholars Akaki Shanidze and Simon Janashia, compiled a new Abkhazian alphabet on the basis of Georgian letters. But in 1954, a new Abkhazian alphabet was developed on the basis of the Russian script. The first book in the language of the Apsua came in Tbilisi in 1912 (a collection of Dimitri Gulia's poems).

As to the problems of the population, as already noted, in the kingdom of the Abkhazians the Georgian ethnos proper formed an overwhelming majority, while the Abazgians and the Apshils (Abkhazians) – if considered a non-Georgian ethnos – represented the majority of the population. The presence of North-Caucasian tribes, e.g. a part of the Jiki population, should be hypothesized in the Abkhazian Kingdom. This situation seems to have been mainly preserved throughout the Middle Ages, despite the later immigration of a considerable wave of the Apsua from the Northern Caucasus. This is confirmed by the data of censuses from the 19th century. According to the lists of the 1886 Household Census, in Abkhazia (Sukhumi District, by the administrative division of the period) the total of inhabitants was 68,773. Of these 34,806 were Georgians and 28,320 Abkhazians. After this we have the Census of 1926, according to which the total of Abkhazia's population was 201,016; of these Georgians, 67,494; Abkhazians, 55,918; Armenians, 25,677; Russians 12,553; Greeks, 14,045; and representatives of other nationalities. According to the Census of 1939, both the Georgian and Abkhazian population shows a corresponding growth. According to the latter census, the total population of the Abkhazian SSR was 311,900 (Georgians 91,900; Abkhazians 56,200; Russians 60,200; Armenians, 49,700). The Census of 1959 gives the total of 404,700 for the Abkhazian Autonomous SSR (Georgians, 158,200; Abkhazians, 61,200; Russians, 86,700; Armenians, 64,400 and others). The Census of 1970 shows the total of 487,040 inhabitants (Georgians, 199,600; Abkhazians, 77,300; Russians, 92,900; Armenians, 74,900). To be sure, the local, indigenous population of Georgians and Abkhazians does show a rise, but particularly striking is the growth of the number of the non-local population – of Russians and Armenians. From 1926 to 1959 the population of the Abkhazian ASSR increased by 192,000, the number of Russians growing by 66,300 and of Armenians by 30,300. This is a population specially settled here, and the purpose of this demographic policy is directed against the local indigenous population in Georgia, specifically in Abkhazia (against Georgians and Abkhazians).

Along with social and cultural division, political division also took place. In the 19th century, this division was promoted by every means by the Russian administration. In 1810, the Prince of Abkhazia Georgi (Sapar Beg) Shervashidze adopted Russian citizenship, and in 1864, Russian administration was established here; the Principality of Abkhazia was called the Sukhumi Military Department, and from 1883 it was Sukhumi District, under the Governor – General of Kutaisi.

The Russian administration and its colonial policy actively directed and supported the process of the separation of Abkhazia from Georgia. However, the administration was well aware that Abkhazia was a natural, inalienable part of Georgia, hence the assignment of the Sukhumi District to the Kutaisi Gubernia and its placement under the Kutaisi Governor. Notwithstanding the policy of tsarist Russia, when the Georgian Democratic Republic was established in 1918, Abkhazia formed its integral part, which was recognized by the government of the Russian Federation.

In the years of the existence of the Georgian Democratic Republic, Georgian Bolsheviks, backed by the government of the Russian Federative Republic, tried by every means available to weaken the Georgian Democratic Republic. This was the aim set to itself by the Georgian Communist Party which was accorded the rights of a legal party by the Treaty of 7 May 1920 concluded between Russia and Georgia. The enemies of Democratic Georgia were most active in the country's peripheral areas. The risings in Abkhazia against the Georgian Democratic Republic were the result of the action of these forces.

The processes occurring in Abkhazia following the annexation of Georgia by the Russian SFR and the establishment of Soviet power on 25 February 1921 are reflected widely in the speeches and letters of Nestor Lakoba, leader of Abkhazian Bolsheviks. On 21 March, 1921, Georgia's Revolutionary Committee issued a declaration on Abkhazia, and on 29 March, at a meeting of Transcaucasian leading figures it was decided to set up an Abkhazian SSR. It is worth noting that the Abkhazian Bolsheviks: Lakoba and Eshba, while demanding independence on behalf of Abkhazia, completely ignored the interests of the Georgian population of Abkhazia. At the 4th Congress of the Georgian Communist Party, Lakoba noted the question of setting up an independent republic of Abkhazia had been raised by himself and E. Eshba at the Batumi meeting on 29 March 1921. Sergo Orjonikidze, Sergo Kavtaradze, Malakia Toroshelidze, and Shalva Eliava took part in the work of the meeting. Lakoba and Eshba argued their demand by the necessity of eliminating inter-ethnic strife and the establishment of genuine Soviet power in Abkhazia. They demanded this independence "as a screen", to which the Georgian Bolsheviks replied: "If Abkhazia needs this independence to establish genuine Soviet power, they must receive it not only as a screen but as genuine independence".

On 15 February 1922, at the 1st Congress of Abkhazia's Soviets, Eshba stated that in the interests of the people, the working masses – in order to help them in the liberation from nationalism – it was necessary to proclaim independence. This should be done in spite of the fact that such a small republic did not exist anywhere in the world. "And then", he continued, "it was decided at the meeting of responsible workers that proclamation of Abkhazian independence – at least temporarily – was considered a necessity". It is evident that the leaders of Abkhazian Bolsheviks, who were well aware of the illegality of their claims, argued their demands by the 'extraordinary situation', considering it an interim measure.

It should be noted that the concession, which surprised the Abkhazian Bolsheviks, was not made accidentally by the leaders of Georgian Bolsheviks. The talks were conducted in conditions of a struggle for the consolidation of Soviet power in Georgia. Georgian Bolsheviks badly needed the support of their Abkhazian comrades. But Georgian Bolsheviks were neither interested in nor worried about the fact that by this concession they were compromising Georgia's unity – her historical borders in defence of which the Georgian people had fought over the centuries. They ignored and violated the legitimate rights of the Georgian people, in particular of that part of the Georgian people which had for centuries

lived on their own land, and would now have to live in the Abkhazian state. Georgian Bolshevik leaders took this decision in conditions and within the boundaries of the newly established state in which – both before and at the time of the setting up of the Abkhazian SSR – the majority of the population were Georgians. Nor did the Abkhazian Bolsheviks care for the interests or the fate of these Georgians. And symptomatically enough, neither did Georgian Bolsheviks, whose main concern was to preserve and strengthen their authority, care. That, in the obtaining situation, the so-called independent Abkhazian SSR was an artificially created entity, whose existence in isolation from Georgia was absolutely unnatural and untenable historically and culturally, immediately became obvious and it was soon abolished. It should be said, however, that the existence of Abkhazian autonomy in any form within the boundaries in which it took shape under Soviet rule is absolutely unjustified. This is so because the Autonomous Republic derives its name from the designation of its population which accounts for 17 or 18 per cent of the total, while the interests of the great majority of the population is today totally ignored – not only of the mixed, Georgian-Abkhazian population but also in regions of compact Georgian settlement.

Apropos of the population number, it should be noted that, historically, Georgians always represented the majority of the population. True, we have no statistical census date for the Middle Ages, but the materials available from the 19th century clearly demonstrate this. As is known, the muhajir movement resulted in a material reduction of the Abkhazian population in Abkhazia in the 1880s. However, after this the population here increased mechanically and artificially, but owing not to the Georgians but to Russians and Armenians.

As is seen from the foregoing, there is a considerable increase of population in Abkhazia, the growth being both natural and mechanical. Some researchers focus attention on the growth of Georgian population in Abkhazia. It should be noted in this connection that internal migration processes are natural and legitimate in the Georgian state. But such a large proportion of growth of Armenian and Russian population as is recorded in Abkhazia is of course unnatural and purposeful.

When emphasis is made on the numerical strength of the Georgian population in the Abkhazian ASSR, it should be noted that this is a natural and legitimate situation because the territory of the modern Abkhazian Autonomous Republic largely formed part of Georgian states, being the habitat of Kartvelian ethnos from earliest times. This of course does not rule out the possible assumption of the non-Georgian, i.e. North-Caucasian, origin of the Abazgians-Apshilae. But these Abazgians-Apshilae here always constituted a minority. The attempts of the Abkhazian historians to demonstrate the Abkhazian origin of various tribes that inhabited Western Georgia, e.g. the Heniochi, Missimians, Sanigae, and Sazae, run counter to the actual situation. Not a single written source favours the Abkhazian origin of these tribes. Greek and Georgian written sources too point to the opposite. The literature on this subject is fairly extensive, so that I shall not elaborate on it any longer. As for the Abazgoi-Apshilae proper, their origin – as noted above – is controversial. However, it is probably not disputable that historically and culturally the Abkhazians were Georgians. There may exist two models regarding those who call themselves Apsua. If the Abazgoi-Apsilae were of Kartvelian stock, the Apsua that came later occupied their habitat (settled down alongside the Abazgoi-Apsilae), and the Georgians called the newcomers, too, 'Abkhazians'. But if the Abazgoi-Apsilae were not Georgian by descent, their kindred Apsua, who arrived later, strengthened the properly Abkhazian (in the narrow meaning of the word) element, bringing with them their own language and customs. And when, under the obtaining historical situation, the decentralization tendencies gained the upper hand, the Apsua self-consciousness strengthened gradually and the Apsua nation took shape, whom we – following the old tradition – call Abkhazians.

Today those who call themselves Apsua, and whom we call Abkhazians, as already said constitute a nation that has no other homeland than Georgia.

The Abkhazians (Apsua) and the Georgians form an equally indigenous population of Western Georgia, with equal rights to the land. Neither the Georgians nor the Abkhazians are conquerors of this land. This is today's reality. The foregoing was its history. The Georgians have settled this land from ancient time, and the Abkhazians, either from ancient times or from the 17th century, or else both from ancient times and from the 17th century.

Thus, 'Abkhazian' is a collective name, not possessing a single meaning. From 'Abazgian-Abkhazian' it broadened to the concept of 'Western Georgian' (8th cent.), from "Western Georgian" to generally 'Georgian' (10th cent); after the foundation of the Principality of Abkhazia, 'Abkhazian' implied an inhabitant of this Principality.

After the foundation of the Abkhazian Autonomous Republic, 'Abkhazia' generally refers to that autonomous entity, but 'Abkhazian' refers only to the part of its population whose self-designation is 'Apsua'.